

ЕХЕКРАТ, ФЕДОН

ЕХЕКРАТ. Федоне, ти був біля Сократа того дня, коли він випив отруту у в'язниці, чи чув про це від когось іншого?

ФЕДОН. Ні, я сам був біля нього, Ехекрате.

ЕХЕКРАТ. Що він говорив перед смертю? І як умирав? Мене це дуже цікавить. Адже останнім часом ніхто з громадян Фліунта до Афін не навідувався і жоден з афінських друзів давно сюди не приїжджав; отож ми знаємо тільки те, що Сократ випив отруту і помер. А як саме усе це відбувалося, ніхто розповісти не може.

ФЕДОН. Так ви не знаєте і того, як його судили?

ЕХЕКРАТ. Ні, про суд ми дещо чули. Але нам незрозуміло, чому так довго відкладали виконання смертного вироку. Як воно так вийшло, Федоне?

ФЕДОН. Сталося це зовсім випадково, Ехекрате. Трапилося так, що якраз напередодні винесення вироку афіняни прикрасили вінком корму корабля, який вони посилають на Делос.

ЕХЕКРАТ. А що це за корабель?

ФЕДОН. За афінським переказом, це той самий корабель, на якому колись Тесей повіз на Крит сім пар юнаків і дівчат. Він і їх урятував, і сам залишився живим. А афіняни, як свідчить переказ, дали тоді Аполлонові обітницю: якщо всі супутники Тесея врятуються, вони щорічно будуть відсилати на Делос священне посольство. З того часу по сьогодні вони кожнісінький рік неухильно виконують свою обітницю. І коли прочани вирушають у дорогу, закон вимагає, щоб протягом того часу, поки корабель прибуде на Делос і повернеться до Афін, місто було вільне від нечестивості і смертні вироки не виконувалися. Інколи на повернення корабля доводиться чекати довго. Це буває тоді, коли на заваді морякам стануть супротивні вітри. Початком священного посольства вважається та хвилина, коли жрець Аполлона увінчає корму корабля. А це сталося, як я вже сказав, напередодні засудження Сократа. Ось чому він так довго перебував у в'язниці між вироком і смертю.

ЕХЕКРАТ. А що можеш сказати про саму смерть його, Федоне? Що говорив Сократ? Як тримався? Хто з близьких був при ньому? Чи, може, влада не допустила нікого у в'язницю і він помер у самотині, не побачивши нікого з друзів?

ФЕДОН. Та ні, були при ньому друзі, навіть багато.

ЕХЕКРАТ. Тоді розкажи нам про все якомога докладніше, якщо, звичайно, ти маєш час.

ФЕДОН. Часу у мене досить, і я спробую розповісти, як це було. Бо для мене немає більшої втіхи, як згадувати Сократа, чи самому розповідаючи про нього, чи слухаючи розповіді інших.

ЕХЕКРАТ. Але ж і слухачі твої, Федоне, такі самі ревні прихильники Сократа, як і ти. Отож постарайся переповісти все, як зможеш найдокладніше.

ФЕДОН. Гаразд. Насамперед скажу, що, коли я сидів у темниці з Сократом, мене охопило дивне почуття. Бо, хоч я був присутній при смерті дорогої мені людини, мене не проймав жаль. Мало того, Сократ здавався мені щасливим, Ехекрате, про це свідчило і те, як він тримався, і те, що він говорив! Він умирав так мужньо й достойно, що мені здавалося, начебто він і в Аїд іде не без божественної волі, і що там, в Аїді, буде щасливіший, ніж будь-хто інший. Ось чому не дуже-то брали мене жалощі — що було б цілком природно за таких сумних обставин, — але разом з тим, я не відчував звичайної втіхи від філософської розмови (а розмова наша була-таки філософського змісту). Мене охопило, прямо кажучи, якесь дивне почуття, якась дивовижна суміш утіхи і водночас печалі, коли я згадував, що він має ось-ось умерти. Та й усі ми,

присутні в той час у в'язниці, прийняті були таким же настроєм: ми то сміялись, то плакали, особливо ж один із нас — Аполлодор. Ти, либонь, знаєш його і його вдачу.

ЕХЕКРАТ. Звичайно, знаю.

ФЕДОН. Так ось, він зовсім був прибитий горем, але і я сам був дуже засмучений та й інші також.

ЕХЕКРАТ. Хто ж там був тоді разом з тобою, Федоне?

ФЕДОН. З тамтешніх громадян були: згаданий Аполлодор, Крітобул з батьком, далі Гермоген, Епіген, Есхін й Антісфен¹. Був і Ктесіпп з Пеанії, Менексен і ще якісь місцеві. Платон, здається, прихворів.

ЕХЕКРАТ. А з чужоземців хтось був?

ФЕДОН. Так. Був Сіммії з Фів, Кебет, Федон, а з Мегар Евклід і Терпсіон.

ЕХЕКРАТ. А Клеомброт і Арістіпп не прийшли?

ФЕДОН. Ні, на жаль, не було їх. Кажуть, що вони саме попливли на Егіну.

ЕХЕКРАТ. Хто ще там був?

ФЕДОН. Мабуть, нікого більше.

ЕХЕКРАТ. Що ж далі? Розкажи, про що ви там розмовляли.

ФЕДОН. Постараюсь переповісти тобі все з самого початку. Ми, тобто я й інші, постійно і в попередні дні відвідували Сократа. Ми збиралися рановранці перед будинком суду, де розглядалася його справа. А суд міститься неподалік в'язниці. Чекаючи, поки відчиняться двері в'язниці, ми тим часом розмовляли. Відчинялись вони не дуже рано, а коли нарешті відчинялись, ми заходили до Сократа і не раз, бувало, проводили з ним цілий день. Так і того пам'ятного дня ми зібралися трохи раніше, ніж звичайно. Бо напередодні, коли ми ввечері виходили з в'язниці, нам стало відомо, що корабель з Делосу вернувся. Тим-то ми домовилися, що прийдемо на звичне місце якомога раніше. Підходимо до в'язниці, виходить воротар, який нас звичайно впускав, і каже почекати: мовляв, Сократ сам нас покличе.

— Одинадцять², — додав він, — саме знімають кайдани з Сократа. Вони постановили, що страта відбудеться сьогодні.

Трохи згодом воротар появився знову і сказав нам: заходьте. Ми зайшли, Сократа щойно розкували; поруч сиділа Ксантіппа³ — ти ж її знаєш — з дитиною на руках. Щойно вона нас побачила, заголосила, залементувала, за звичаєм жінок, приблизно так:

— Ой, Сократе, сьогодні востаннє друзі будуть розмовляти з тобою, а ти — з ними.

Тоді Сократ поглянув на Крітона і сказав:

— Крітоне! Хай хто-небудь відведе її додому.

І люди Крітона повели Ксантіппу, а вона ридма ридала і біла себе в груди. Тим часом Сократ сів на ліжку, підібгав під себе ногу і став її розтирати. Роблячи це, він так промовив:

— Яка дивовижна штука, мої друзі, — те, що люди називають «приємним». І в якому дивному взаємозв'язку є воно з тим, що вважається його протилежністю, тобто з прикрим. Вкупі вони не уживаються в людині, але, якщо хтось ганяється за одним із них і його вловить, то йому майже завжди проти волі дістається і друге: ці крайності неначе зрослись однією вершиною, хоч їх двоє. Маю враження, — провадив Сократ, — що, якби над цим питанням замислився Езоп, то він склав би байку про те, як бог, бажаючи примирити ці ворогуючі протилежності, не зумів домогтися цього і тоді з'єднав їх верхівки. Ось чому коли появиться одне, зразу слідом за ним поспішає і друге. Так, очевидно, відбувається і зі мною: раніше моя нога відчувала біль від кайданів, а тепер йому на зміну прийшло приємне відчуття.

Тут перебив Сократа Кебет:

— Клянусь Зевсом, Сократе, добре ти зробив, що мені нагадав! Мене вже кілька чоловік питали про вірші, які ти тут склав, — про віршові переробки байок

¹ Тут і далі — учні та шанувальники Сократа. Деякі з них, такі як Антісфен та Арістіпп, стали видатними філософами, заснували свої філософські напрями та школи. Клеомброт, за переказом, прочитавши діалог «Федон», кинувся в море.

² Одинадцять — колегія з одинадцяти архонтів, які здійснювали нагляд за в'язницями.

³ Ксантіппа — дружина Сократа, мати його трьох синів.

Езоп і гімн на честь Аполлона, а нещодавно Евен¹ дивувався, чому тобі заманулося, потрапивши у в'язницю, ударитися у віршування, в той час, як раніше ти ніколи віршів не писав! Отже, якщо тобі не все одно, як мені відповісти Евену, коли він мене вдруге про це запитає (а він безперечно запитає!), то підкажи, якою має бути моя відповідь.

— Скажи йому правду, Кебете,— відповів Сократ,— що я не мав наміру суперничати з ним чи з його поезією, коли писав свої вірші. Я усвідомлював, що творити поезію — не легка справа, просто-напросто мені йшлося про те, аби вияснити, що означають деякі мої сновидіння, і мати чисте сумління: чи, бува, не цьому видові мистецтва вони часто радили мені присвятитися.

Справа ось у чому. Не раз протягом усього життя переслідувало мене те саме сновидіння. Щоправда, воно з'являлося мені раз у такому, раз в іншому вигляді, але слова я чув завжди однакові: «Сократе, твори і держай на ниві Муз!»² Раніше я вважав, що сновидіння заохочує і закликає мене займатися тим, чим я займався. Як люди підбадьорюють вигуками бігунів, так, гадав я, сновидіння підказує мені робити те, що я вже робив — творити на ниві Муз, бо найвеличніше мистецтво — це філософія, а саме філософії, служінню їй я й присвятив себе. Але тепер, коли відбувся суд і коли врочистості на честь бога відстрочили мою смерть, я замислився над тим, чи, часом, багаторазові сновидіння не веліли мені займатися звичайним мистецтвом, і через те не слід опиратися їхньому заклику, а радше скоритися йому. Адже безпечніше було б виконати пораду сновидіння і не відходити з життя раніше, ніж заспокоїти своє сумління, спробувавши скласти вірші. Тим-то я насамперед склав гімн на честь того бога, чие свято тоді відзначалося, і тоді я усвідомив, що поет — якщо він хоче бути справжнім поетом — повинен витати у світі уяви, а не розмірковувати. Позаяк творчої уяви у мене обмаль, я вдався до того, що було мені найдоступніше — до байок Езопа. Знаючи їх напам'ять, я завішував ті, які мені пригадалися перші.

Отже, скажи це Евену, Кебете, перекажи йому від мене вітання і додай, щоб якомога скоріше пішов слідом за мною, якщо є в нього здоровий глузд. Я, очевидячки, іду з життя сьогодні. Так велять афіняни.

Тут втрутився в розмову Сіммії:

— Оці твої настанови, Сократе, не дійдуть до розуму Евена. Я не раз мав справу з цим чоловіком, але, наскільки можу судити, він нітрохи добровільно не послухається твоєї поради.

— Як це так, хіба Евен не філософ? — спитав Сократ.

— По-моєму, філософ,— відповів Сіммії.

— Тоді зо мною погодиться і Евен, і кожний, хто поважно ставиться до філософії. Ясна річ, віку він собі не вкоротить. Бо є така гадка, що робити цього не годиться.

Тут Сократ опустив ноги з ліжка на долівку і так сидів до самого кінця розмови.

Кебет запитав його:

— Як це розуміти, Сократе: накладати на себе руки — гріх, а все-таки філософ може піти вслід за тим, хто вмирає?

— Ну і що тут такого, Кебете? Невже ти і Сіммії не чули про все це, спілкуючись з Філолаєм?³

— Ні. Принаймні нічого ясного, Сократе.

— Та і я сам чув не від нього, а з уст інших, однак охоче перекажу те, що мені доводилось почути. Та, мабуть, воно доречно людині, якій доведеться помандрувати по той світ — поміркувати над своїм переселенням і ознайомитися з тим, як уявляють собі потойбічне життя інші люди. Бо, зрештою, як нам пробавити час аж до заходу сонця?

— Так чому все-таки, Сократе, не годиться заподіяти собі самому смерть? Бо я чув і від Філолая, коли він жив у нас, і від інших, що цього робити не слід. Але нічого ясного я ніколи ні від кого не чув.

— Не треба впадати у відчай,— сказав Сократ,— можливо, ти ще почувеш. І, мабуть, не буде для тебе дивиною, що вмирання — явище зовсім просте і не

¹ Евен — поет і ритор, учитель красномовства.

² Платон зараховує філософію до музичних мистецтв, тобто таких, якими піклувалися музи.

³ Філолай (з Тарента) — піфагорійський філософ.

визнає ніяких винятків, які бувають в інших випадках. Безперечно, є люди, яким краще вмерти, ніж жити, і якщо комусь краще вмерти, то, очевидно, дивним тобі видається, чому такій людині не годиться самому собі зробити добро, замість того, щоб чекати, щоб його зробив йому хтось інший.

Кебет ледь усміхнувся і сказав, вимовляючи слова з беотійською вимовою:

— Зевс свідок — свята правда!

— Звичайно, це тобі може здатися нісенітницею, — провадив Сократ, — але, можливо, тут прихований якийсь сенс. Адже таємне вчення¹ твердить, що ми, люди, перебуваємо немов під наглядом і не можна з-під нього ні визволятися, ні втікати, — в цьому я вбачаю велику і глибоку думку. І ось що ще, на мій погляд, добре сказано, а саме: про нас турбуються боги, а ми, люди, становимо частину божественної власності. Як по-твоєму, такий погляд правильний чи ні?

— Правильний, — відповів Кебет.

— А якби хтось із твоїх рабів захотів покінчити з собою, не питаючи тебе, чи даєш ти на це згоду, чи ні, то ти, звісно, розгнівався б на нього і покарав би його, маючи на це право?

— Аякже! — підтвердив Кебет.

— Раз так, то, мабуть, не є безглуздом вважати, що негоже позбавляти себе життя раніше, ніж бог якимсь чином примусить до цього, як, наприклад, тепер — мене.

— Так, це, очевидно, правильний погляд, — сказав Кебет. — Але твоє твердження, буцімто філософи легко і охоче погодилися б умерти — це, Сократе, звучить непереконливо, раз ми тільки-но дійшли правильного висновку, що бог піклується про нас і ми є його власність. Помилкою було б вважати, що найрозумніші з людей не відчувають незадоволення, виходячи з-під нагляду таких прекрасних опікунів, якими є боги. Адже ніхто з них, певне, не вірить, що, визволившись, зумів би потурбуватися про себе краще. Тільки нерозумна людина могла б дійти висновку, що краще тікати від свого хазяїна. Йї і на думку не спаде, що від доброго володаря тікати не слід, що треба залишатися при ньому якнайдовше. Тим-то втеча була б глупотою, і кожний, у кого є здоровий глузд, завжди прагне триматися того, хто кращий від нього самого. А це, ясна річ, суперечить тому, що ти тільки що сказав, Сократе. Виходить, що розумні люди повинні вмирати з нехиттю, а нерозумні — з радістю.

Сократ уважно вислухав розмірковування Кебета і, як мені здавалось, зрадив його допитливості. Озираючи нас, він сказав:

— Завжди цей Кебет вишукує якісь заперечення і не дуже схильний вірити в те, що йому кажуть.

А Сіммії озвався так:

— Мені теж, Сократе, здається, що Кебет говорить до речі. Навіщо ж людям по-справжньому розумним тікати від хазяїв, кращих, ніж вони самі, і кидати їх з легким серцем? Мало того, у мене таке враження, що Кебет має на увазі саме тебе. Надто легко ти погоджуєшся розлучитися з нами і з тими, кого ти сам називаєш добрими володарями, тобто з богами.

— Ваша правда, — сказав Сократ. — Ви, як я розумію, звинувачуєте мене, а я повинен захищатися, немов на суді.

— Саме так, — підтвердив Сіммії.

— Ну, що ж, спробую боронити себе перед вами переконливіше, ніж перед суддями. Отож, Сіммію і Кебете, якби я не вірив, що відійду, по-перше, до інших богів, мудрих і добрих, і по-друге, до померлих, які куди кращі, ніж оці люди, що живуть тут, на землі, то я, певно, помилявся б, спокійно ідучи назустріч смерті. Але ж майте на увазі, що я сподіваюсь приєднатися до гурту добрих людей, хоч, власне кажучи, я не можу твердити це з усією впевненістю. Але що я стану перед богами, перед найдобрішими з володарів — то знайте: я тверджу це якнайрішучіше, з більшою рішучістю, ніж у будь-якій іншій справі. Таким чином, ніяких підстав для незадоволення в мене немає, навпаки, я сповнений великої надії, що для померлих там почнеться нове життя, причому, як твердять старовинні перекази, добрим людям воно буде далеко краще, ніж поганим.

— Так що ж, Сократе? — запитав Сіммії. — Ти збираєшся піти з життя,

¹ Мається на увазі вчення піфагорійців.

залишилися при собі ці думки, чи, може, поділилися з нами? Бо мені здається, що і нам належить частка цього добра. До того ж, якщо ти зумієш переконати нас, що думки твої слухні, то вважай, що ти виголосив свою виправдальну промову.

— Згода, постараюсь,— сказав Сократ. — Але спершу послухаймо, що скаже наш Крітон: він, бачу, вже давно хоче щось сказати.

— Лише одну річ, Сократе,— відповів Крітон. — Тюремник, який має подати тобі отруту, не раз просив попередити тебе, щоб ти розмовляв якомога менше: мовляв, людина в розмові розпалюється, а це не бажано перед тим, як їй слід випити отрути. Якщо ж хтось порушує це правило, то інколи йому доводиться пити отруту двічі, а то й тричі.

На це Сократ відповів:

— Хай він собі балакає! Його обов'язок підготувати належну отруту: хай дасть мені її два або й три рази, якщо треба буде.

— Я теж так вважаю,— сказав Крітон,— але він давно вже не дає мені спокою.

— Не звертай на нього уваги,— порадив Сократ. — А вам, мої судді, хочу пояснити, чому, на мою думку, людина, яка справді віддала своє життя філософії, віч-на-віч із смертю буде сповнена бадьорості і надії досягти після смерті великих благ. Як це може бути, Сіммію і Кебете, постараюсь вам довести.

Ті, що по-справжньому присвятили себе філософії, розмірковують, власне, про одне — про відхід з життя і смерть, інші люди цього, як правило, не помічають. Отож, якщо це все-таки правда, то було б, ясна річ, безглуздо протягом усього життя прагнути до однієї мети, а коли вона наблизиться, нарікати на те, чого людина віддавна бажала і шукала з усіх сил.

Тут Сіммій усміхнувся і сказав:

— Клянусь Зевсом, Сократе, мені сьогодні не до сміху, але ти мене розсмішив. Адже якби афіняни почули оці твої слова, вони вважали б, гадаю, що ти дуже влучно сказав про філософів, та й мої земляки поділили б погляд афінян, що філософи справді прагнуть умерти, а раз так, вважає простолюди, то, зрозуміло, вони заслуговують на смерть.

— І правильно вважають, Сіммію, за винятком того, що їм, буцімто, зрозуміло, чому воно так. Бо вони не тямлять, у якому розумінні бажують померти і заслуговують смерті справжні філософи, до того ж якої саме смерті. Через те краще розгляньмо це питання в нашому колі, а як думає загал людей — не берімо до уваги. Скажи, як нам вважати: смерть є щось певне?

— Звичайно,— відповів Сіммій.

— Очевидно, це не що інше, як розлука душі і тіла? Смерть, отож, полягає в тому, що тіло, розлучене від душі, існує саме по собі, а душа, відділена від тіла,— також сама по собі? Чи, може, смерть щось інше, а не те, що я сказав?

— Ні, саме те.

— Тепер поміркуй, мій любий, чи ти поділяєш мій погляд. Бо дійшовши спільного погляду, нам легше буде розглядати наше питання далі. Так ось, як гадаєш, чи філософові властивий потяг до так званих насолод, таких, приміром, як їжа і питво?

— Зовсім ні,— сказав Сіммій.

— А до любовних утіх?

— Тим паче.

— А до інших речей на догоду тілу? Як до них ставиться така людина? Наприклад, гарний плащ або сандалії чи інші речі, що прикрашають тіло,— цінує філософ їх високо чи нехтує ними, крім, звісно, найнеобхідніших?

— Гадаю, що нізащо не має. Принаймні, якщо він справжній філософ.

— Отже, як видно, предметом його турбот є не тіло; про тіло він, вважай, анітрохи не дбає і турбується тільки про душу, чи не так?

— Так, по-моєму.

— Виходить, що філософа можна пізнати по тому, що він намагається звільнити душу від залежності від тіла значно більше, ніж усі інші люди?

— Так виходить.

— І очевидно, широкий загал людей вважає, Сіммію, що людині, яка не причетна до цих насолод і яка не вбачає в них нічого приємного, прямо-таки не

варто жити і вона, не дбаючи про тілесні втіхи, стоїть немов на рубежі життя і смерті.

— Правду кажеш.

— А тепер поміркуймо над тим, як набувається здатність мислити. Чи тіло стає цьому на заваді, чи ні, якщо залучити його до співучасті у філософських роздумах? Я маю на увазі ось що: чи можуть люди достеменно покладатися на свій слух і зір?¹ Бо поети без упину своє товчуть, мовляв, ми нічого певного ані не чуємо, ані не бачимо. Отже, якщо навіть ці два тілесні чуття не дають точного і ясного уявлення про речі, то що говорити про інші чуття? Адже всі вони слабші від цих двох. Чи ти інакше думаєш?

— Ні, так само.

— Коли ж тоді,— провадив Сократ,— душа стикається з істиною? Бо, коли вона пробує що-небудь досліджувати разом з тілом, то воно, як видно, вводить її в оману.

— Правду кажеш.

— Отже, чи не в мисленні і тільки в ньому одному відкривається перед душею частка справжнього буття?

— Певно, що так.

— А мислить душа найкраще, либонь, тоді, коли їй не заважає ніщо з того, про що ми тільки-но згадали: ні слух, ні зір, ні біль, ні насолода, коли вона, наскільки можливо, зосередиться сама в собі, не дбаючи про тіло, коли припинивши, наскільки це можливо, зносини з тілом, скерує свою увагу на дослідження справжнього буття.

— Так воно і є.

— Значить, душа філософа нехтує тіло і тікає від нього, намагаючись залишитися сам на сам з собою.

— Очевидно, так.

— А тепер, Сіммію, як відповіси на таке запитання: чи визнаємо, що існує справедливе само по собі, чи не визнаємо?

— Визнаємо, клянусь Зевсом.

— А прекрасне і добре?

— Певна річ.

— А чи доводилось тобі хоч раз побачити що-небудь подібне на власні очі?

— Ніколи,— сказав Сіммії.

— Виходить, ти дійшов до цього за посередництвом якогось чуття, відмінного від тілесних чуттів. Я маю на увазі зараз речі такого кшталту, як величина, здоров'я, сили та інші — коротко, те, що кожна з цих речей являє собою сама в собі, в своїй суті. Отже, чи найсуттєвіше в речах ми осмислюємо за посередництвом тіла, чи це буває так, що хто ретельніше і ґрунтовніше підготовлений до роздумів про кожне явище, яке є предметом його дослідження, той впритул підійде до справжнього пізнання?

— Саме так, за допомогою роздумів.

— Раз так, то найбездоганніше зуміє це зробити той, хто підходить до кожного явища лише засобами думки, не послуговуючись під час роздумів ні зором, ні будь-яким іншим чуттям, хто намагатиметься збагнути будь-який прояв буття сам по собі в найчистішому вигляді, застосовуючи лише думку саму по собі, цілком чисту, і якомога відсторонивши свої очі, вуха і взагалі усе своє тіло. Річ у тім, що воно бентежить душу кожен раз, коли вони діють укупі, і не дозволяє їй осягнути справжнє пізнання. Хіба не така людина, мій Сіммію, більш, ніж хто-небудь інший, зможе вникнути в суть речей?

— Чудово, Сократе,— погодився Сіммії,— ти кажеш правду.

— Отож,— провадив Сократ,— приблизно така думка повинна скластися із усього цього поміж справжніми філософами, і ось що вони могли б сказати один одному: «Очевидно є якась стежинка, яка приводить нас до погляду, що, поки ми будемо мати тіло і душа наша буде пов'язана з цим злом, ніколи в світі не зуміємо домогтися повного здійснення наших прагнень. А предметом наших прагнень є, за нашим переконанням, істина. Справді-бо, тіло завдає нам тисячі

¹ Згідно з Платоном, відчуття не можуть служити джерелом істинного пізнання. Джерелом такого пізнання є спогади безсмертної людської душі про споглядання нею світу речей ще до вселення її в смертне тіло людини.

клопотів хоч те, що не може обійтися без їжі. До того ж, якщо до нас пристануть якісь хвороби, то вони заважатимуть нам вникнути в суть буття. Тіло наповнює нас забаганками, страхами, вслякого роду привидами і небилицями до такої міри, що, правду кажучи, немає змоги по-справжньому над чим-небудь поміркувати. А звідки беруться війни, бунти, битви — як не з тіла і його пристрастей? Адже всі війни виникають заради придбання багатств, а здобувати їх змушує нас тіло, якому ми хоч-не-хоч мусимо догоджати, через те нам ніколи займатися філософією. Проте найгірша біда полягає ось у чому: якщо нам навіть пощастить звільнитися на деякий час від турбот про тіло і ми присвятимо себе дослідженню істини, то, коли заглибимось у роздуми, тіло втручається, збиває нас з пантелику, дратує, тривожить, так що через те ми не в спроможі пізнати істину. Це дає нам усі підстави вважати, що дійти до чистого пізнання будь-чого можна лише за умови звільнення від впливу тіла і споглядання речей самих по собі самою душею. Тільки тоді можливо ми осягнемо те, до чого ми пристрасно прагнемо і чого любителями себе називаємо, тобто мудрість. А станеться це, як показує хід наших розмірковувань, лише після смерті, а за життя — ніяким чином. Бо якщо неможливо домогтися чистого пізнання, не розлучившись з тілом, то тут істинне одне з двох: або знання взагалі недосяжне, або воно дістається тільки після смерті. Бо тільки тоді, а не раніше, душа буде існувати сама по собі, відлучена від тіла. А поки ми живемо, то, очевиднож, наблизимось до знання лиш тоді, коли не будемо підтримувати зв'язку з тілом, крім крайньої необхідності, і не заплямуємо себе його природою, а будемо триматися осторонь від нього, поки сам бог нас не визволить. Ось так, очищені і звільнені від нерозважливого впливу тіла, ми, імовірно, опинимось серед інших, таких самих, як ми, чистих істот і власними силами пізнаємо все чисте, а це, звісно, і є істина. А нечистому не годиться торкатися того, що чисте». Ось про що, Сіммію, повинні вести розмову всі, хто по-справжньому прагне до знання, і дотримуватися такого погляду. Чи ти такої ж думки, як я, чи іншої?

— Точнісінько такої ж.

— Якщо так, друже,— провадив Сократ,— то є підстави плекати сміливу надію, що там, куди я йду, саме там, значно більше, ніж будь-де, досягнемо того, заради чого ми стільки трудилися протягом усього життя. Таким чином, у подорож, призначену мені на сьогодні, я вирушаю з світлою надією, подібно, як кожний інший, хто впевнений, що підготувався до неї, очистивши свою душу.

— Очевидно, воно так і є,— сказав Сіммію.

— А очищення полягає саме в тому (про це вже була мова раніше), щоб якомога старанніше відокремити душу від тіла, привчити її зосереджуватись на самій собі і жити по змозі і тепер, і в майбутньому незалежно від тіла, звільнившись від нього, немов від кайданів. Чи не так?

— Так, безперечно.

— А хіба оце звільнення і розлучення душі і тіла не називається смертю?

— Саме так.

— А звільнити душу від тілесної залежності,— твердимо ми,— незмінно і наполегливо намагаються лише істинні філософи, і заняття філософією якраз полягають у тому, щоб звільнити і відокремити душу від тіла. Так чи не так?

— Так, без сумніву.

— Отож, як я на початку зазначив, смішно було б, якби людина, яка протягом усього життя привчала себе жити так, щоб бути якомога ближче до смерті, згодом нарікала, коли смерть сама до неї прийде. Хіба це не смішно?

— Авжеж, смішно.

— Тим-то, Сіммію,— провадив Сократ,— справжні філософи роздумують над явищем смерті, і взагалі смерть для них не така страшна, як для інших людей. Зваж на таке. Якщо хтось без упину ворогує із своїм тілом і хоче відокремити від нього душу, а коли це стається, боїться і ремствує, хіба це не непростенна глупота? Як не йти з радістю туди, де сподіваєшся знайти те, що ти любив усе життя — а любив ти розум,— і позбутися товариства свого невідлучного недруга. Чимало людей прагнули піти в Аїд услід за померлими дорогими їм близькими — жінками чи дітьми, в надії, що там побачаться з тими, кого вони любили, і будуть там з ними спілкуватися. А той, хто справді любить розум і сповнений непохитної надії, що ніде не здобуде його в достатній мірі, як тільки

в Аїді, — хіба той буде ремствувати на смерть і піде на той світ у скорботі? Ось як нам треба розмірковувати, дорогий Сіммію, якщо маємо на увазі справжнього філософа, він-бо буде глибоко переконаний, що ніде не досягне мудрості в чистому вигляді, як тільки там. А якщо воно так, то чи не було б повною глупотою, якби така людина боялася смерті?

— Повною, аякже, клянусь Зевсом, — відповів Сіммію.

— Отже, якщо ти побачиш когось, кого лякає подих смерті, то це переконливий доказ того, що йому дорога не мудрість, а тіло. А любитель тіла, звідна річ, любить багатство і славу, або одне з двох, або те і те.

— Справді воно є так, як ти кажеш, — зауважив Сіммію.

— А чи так звана мужність не притаманна значною мірою людям з схильністю до філософствування?

— Безперечно.

— Мабуть, тільки тим, хто нехтує тілом і живе у світі філософії, властива розсудливість, — прикмета, яку загал людей називає вмінням не піддаватися пристрастям, а ставитись до них стримано і зневажливо, хіба не так?

— Саме так.

— Гаразд, — провадив далі Сократ, — якщо ти забажаєш замислитись над мужністю і розсудливістю всіх інших людей, чи не вразить тебе тут якась нісенітниця?

— Як це розуміти, Сократе?

— Адже смерть, на думку всіх інших, є одно з великих лих.

— Ще й яке!

— Як гадаєш, чи не із страху перед ще більшим лихом ідуть назустріч смерті ті смільчаки, які готові її зустріти?

— Так воно і є.

— Отже, всі люди, за винятком філософів, проявляють мужність із страху і переляку. Але бути мужнім від страху і трепету — це повне безглуздя.

— Звичайно.

— А що можна сказати про людей доброзвичайних? Хіба тут не те саме? Вони розсудливі завдяки своїй, сказати б, нестриманості. Хоч би ми заперечували, казали, що це неможливо, все ж при своїй обмеженій розсудливості вони схожі на інших. Бо вони відмовляються від одних насолод тому, що бояться втратити інші, яких прагнуть і в полоні яких повністю перебувають. Хоч нестриманістю називають нестримне прагнення до насолод, усе ж буває таке, що ці люди, віддаючись одним утіхам, можуть подолати потяг до інших. Ось і виходить так, як ми тільки що сказали: в певному розумінні вони бувають стримані завдяки нестриманості.

— Здається, так воно є.

— Однак, дорогий Сіммію, хіба можна вважати з точки зору доброчесності правильною таку заміну: міняти насолоду на насолоду, прикросі на прикросі, страх на страх, розмінювати більше на менше, немов монети? Ні, існує лише одна правильна розмінна монета, якою треба оцінювати все, — це розум. І істинне тільки те, що дістається в обмін за неї: і мужність і справедливість, — коротко, справжня доброчесність. Вона ґрунтується на розумі, незалежно від того, супроводять її втіхи, страх і таке інше, чи не супроводять. Якщо все це відокремити від розуму і обмінювати одне на одне, то така доброчесність виявиться облудною марою, недостойною вільної людини, хирлявою, без крихітки правди. А от доброчесність, тобто справжнє очищення від усіляких пристрастей, розсудливість, справедливість, мужність і навіть сам розум — це також свого роду засоби очищення. І не виключено, що ті, кому ми завдячуємо таїнствами¹, були не такі собі простачки, коли ще в глибоку давнину натякали на те, що хто непосвяченим зійде в Аїд, той буде лежати в болоті, а хто вирушить на той світ очищеним і посвяченим, той оселиться серед богів. Бо, як кажуть ті, що знаються на таїнствах, «тирсоносців вдосталь, а вакхантів обмаль»². На мій погляд, у цьому розумінні філософів можна порівняти

¹ Маються на увазі філософи (піфагорійці, орфіки), які проповідували посвячення в таїнства.

² Йдеться про учасників бучних свят на честь Діоніса-Вакха, на які люди приходили с тирсами — жезлами, оповитими плющем і виноградною лозою. Деякі з учасників, вакхантів, попадали в священний транс.

з вихантами. Тож я і силкувався, наскільки міг, від них не відставати, прагнув стати таким, як вони, не шкодуючи зусиль. А чи силкувався як слід і досяг чогонебудь у цій справі, дізнаюся напевно, якщо така воля божа, коли опинюсь на тому світі. Чекати залишилось небагато, як мені здається.

Така моя захисна промова, Сіммію і Кебете. Ось чому я, покидаючи вас і тутешніх повелителів, не впадаю у відчай і не нарікаю, бо вірю, що і там знайду повелителів і друзів не менш добрих, ніж тутешні. Прекрасно було б, якби оця моя промова видалась вам переконливішою, ніж афінським суддям.

Після Сократа слово взяв Кебет:

— Про все інше, Сократе, мені думається, ти говорив чудово, а ось твої міркування про душу викликають у людей серйозні сумніви. Їм страшно думати, що душа після розлучення з тілом ніде більше не існує, а розпадається і гине того самого дня, коли людина вмирає. Тільки-но вихопившись з тіла, вона розвіюється навсібіч, неначе подих або дим, і нічого з неї не залишається. Звичайно, якби душа справді де-небудь самотійно існувала, зосереджена в собі і звільнена від усіх бід, які ти щойно назвав, то це вселяло б, Сократе, велику і прекрасну надію, що слова твої — суцільна правда. Але твердження про те, що душа по смерті людини далі існує, до того ж наділена здатністю мислити, — це, як мені здається, треба ґрунтовно довести, щоб хто-небудь у це повірив.

— Твоя правда, Кебете, — погодився Сократ. — То що ж нам рбонити? Може, ми про це поговоримо: існує душа після смерті чи не живе?

— Що стосується мене, то я радо послухав би твої міркування, — відповів Кебет. — Мені цікаво знати, що ти про це думаєш.

— Гаразд, — сказав Сократ. — Мені здається, що жоден з тих, хто почув би мої розмірковування, навіть комічний поет¹, не зважився б сказати, що я правлю теревені і патякаю про речі, в яких нічогосінько не тямлю. Отже, якщо ти згоден, то розглянемо порушене питання.

А почнемо наш розгляд, з'ясувавши питання, чи є в Аїді душі померлих людей, чи ні. Так стародавнє вчення — ми його всі знаємо — твердить, що там перебувають душі, які переселилися звідси туди, а потім вони знову повертаються сюди, відроджуючися з померлих. Отже, якщо воно так, якщо з покійників знову постають живі люди, то, зрозуміла річ, наші душі повинні побувати в Аїді. Адже вони не могли б виникнути, якби їх там не було. А достатнім доказом того, що воно так, було б те, якби виявилось, що живі виникають з померлих і не інакше. Якщо ж усе це не так, то потрібен інший доказ.

— Певна річ, — зауважив Кебет.

— Зрештою, якщо хочеш краще зрозуміти це питання, то розглядай його не тільки на прикладі людей, а й на прикладі тварин і рослин, словом, беручи до уваги все, що має виникнути. Поміркуймо тепер, в який спосіб взагалі все виникає, чи не інакше, як протилежне з протилежного — у всіх випадках, коли йдеться про дві протилежності, як, наприклад, прекрасне є протилежністю потворного, справедливості несправедливості та безліч інших протилежностей. Отож поставлю питання таким чином: якщо наявні дві протилежності, чи обов'язково одна протилежність виникає з іншої, їй протилежної? Наприклад, коли що-небудь стає більшим, то тут з необхідності напрошується питання: чи спочатку воно не було меншим, а згодом з меншого стало більшим?

— Так.

— Отже, коли що-небудь стає меншим, то спочатку воно, звичайно, було великим, а потім уже стало меншим?

— Аякже.

— В подібний спосіб слабке виникає із сильного, а швидке з повільного.

— Безперечно.

— Далі. Якщо що-небудь стає гіршим, то чи не з кращого? Якщо справедливе, то з несправедливого? Чи не так?

— Не інакше.

— Таким чином, маємо підстави зробити висновок, що все виникає як протилежне з протилежного.

— Так точно.

¹ Сократ був предметом насмішок деякого з сучасних йому комедіографів, серед них і славетного Арістофана («Хмари»).

— Міркуймо далі. Чи немає між двома протилежностями перехідних станів. Оскільки завжди є пара протилежностей, то тут можливі два перехідні стани — від однієї протилежності до другої, або, навпаки, від другої до першої. Так, наприклад, коли є більша річ і менша річ, то тут можливе зростання і зменшення, тож про першу ми говоримо, що вона зменшується, а про другу, що зростає.

— Звичайно.

— Хіба це правило не стосується роз'єднання і з'єднання, охолодження і нагрівання і взагалі всіх інших подібних явищ? Хоч інколи ми не можемо відшукати відповідне слово в тому чи тому випадку, але в дійсності завжди буває саме так: протилежності виникають одна з другої і перехід цей буває взаємний.

— Маєш слушність,— сказав Кебет.

— Ходімо далі. Як гадаєш, чи життя має свою протилежність, як сон є протилежність неспання?

— Звичайно, має.

— Яку саме?

— Смерть,— сказав Кебет.

— Отже, якщо вони протилежності, то виникають одна з одної, і між двома цими протилежностями наявні два перехідні стани.

— Саме так.

— Тоді я вкажу тобі на одну з двох пар, які я тільки що назвав,— продовжував Сократ,— саму пару і зв'язані з нею перехідні стани, а ти назви мені другу. Отож я кажу: сон і неспання і кажу, що із сну виникає неспання, а з неспання — сон, а перехідні стани між ними — це засинання і пробудження. Чи зрозуміло це тобі, чи ні?

— Цілком зрозуміло.

— А ти, із свого боку, скажи те саме про життя і смерть. Як гадаєш, чи життя — це протилежність смерті?

— Гадаю, що так.

— І що ці протилежності виникають одна з другої?

— Так.

— Отже, з живого що виникає?

— Мертве,— сказав Кебет.

— А що з мертвого? — запитав Сократ.

— Мушу погодитись, що живе,— відповів Кебет.

— Виходить, Кебете, що всі люди, в тому числі живі люди, виникають з мертвого?

— Видно, так.

— Отже, наші душі перебувають в Аїді?

— Мабуть, так.

— А правда, що з двох перехідних станів, які наявні в цій парі, один для нас цілком ясний? Бо вмирання — явище цілком ясне, так чи не так?

— Так, безперечно.

— Тож, як нам тепер бути? — запитав Сократ. — Може, не додамо для рівноваги протилежний стан — хай собі природа кульгає на одну ногу? Чи, може, нам слід протиставити вмиранню якийсь протилежний стан?

— Ясна річ, що слід.

— Який саме?

— Оживання.

— Але якщо оживання існує, то що воно собою являє? Чи не перехід з мертвих у живі?

— Так, звичайно.

— Значить, ми згодні з тобою і в тому, що живі виникають з мертвих, а також у тому, що мертві — з живих. Якщо воно так, то звідси, по-моєму, виникає висновок, що душі померлих повинні існувати в якомусь місці, звідки вони могли б знову вертатися до життя.

— Так, Сократе, мені здається, що такий висновок конче треба зробити з того, в чому ми з тобою погодились,— сказав Кебет.

— До того ж зваж, Кебете, існує ще один доказ, який підтверджує, що ми з тобою цілком обгрунтовано дійшли згоди. Адже якби якийсь явище, ви-

никнувши, не породило відповідного протилежного явища, немов утворюючи коло, якби виникнення йшло прямо, в одному лише напрямку, і не повертало б назад до висхідного пункту, — то, сам розумієш, що все, врешті-решт, прибрало б одного й того самого вигляду, набуло б тих самих властивостей і виникання припинилося б.

— Як це розуміти? — запитав Кебет.

— Зараз поясню, — відповів Сократ. — Все дуже просто. Уяви собі, наприклад, що існує тільки засинання, а його протилежності, пробудження від сну, немає, то, зрозуміла річ, що переказ про Ендіміона¹ виявився б нісенітницею і втратив би будь-який сенс, тому що все інше поринуло б у сон. І якби все тільки з'єднувалося без роз'єднування, то хутко прийшло б до такого стану, який Анаксагор назвав «Суцільна мішанина». Так само, любий Кебете, якби все, наділене життям, умирало, а після смерті не оживало знову, залишаючись мертвим, — хіба не призвело б і це, кінець кінцем, до того, що все завмерло б і від життя не залишилося б ані сліду? І якби живе навіть виникало з чогось іншого і скоро потім умирало, то яким чином можна було б припинити загальне вмирання і знищення?

— Не бачу такого способу, Сократе, — сказав Кебет. — Мені здається, що ти розмірковуєш цілком правильно.

— І мені здається, Кебете, що воно є так, а не інакше, — сказав Сократ, — і що ми ніскільки не обманюємо себе, доходячи такого висновку. Справді-бо, існує і оживання, і виникнення живих із мертвих. Існують і душі померлих, і добрим з них призначена краща доля, а поганим — гірша.

— До речі, Сократе, — підхопив Кебет, — ця твоя думка згідна з одним твоїм твердженням, яке ти часто висловлював і яке, мабуть, правильне, а саме: знання — це не що інше, як пригадування². Тобто, те, що ми тепер пригадуємо, ми знали колись раніше. А це було б неможливо, якби наша душа не існувала десь колись, аж поки з'явилася на світ у людській подобі. Таким чином, це ще один доказ, що душа безсмертна.

— Але які є ще інші докази, Кебете? — запитав Сіммії. — Нагадай-но мені, бо я їх забув.

— Один доказ, причому найвагоміший, — сказав Кебет, — полягає в тому, що людина може дати правильну відповідь на будь-яке запитання, аби тільки це запитання було поставлене правильно. А якби у людей не було знання і здібності правильно розмірковувати, то вони не могли б правильно відповісти. І якщо показати людині креслення або якийсь малюнок, ми відразу переконаємося, що міркує вона справно.

— Якщо і це тебе не переконує, Сіммію, — сказав Сократ, — то чи не погодишся ще з таким доказом. Адже ти не сумніваєшся в тому, що те, що зветься знанням, є лиш пригадування.

— Та ні, я анітрохи не сумніваюсь, — відповів Сіммії. — Мені треба тільки те, про що ми якраз ведемо мову, — пригадати. Тільки-но Кебет почав розмірковувати, як я зразу майже все пригадав і майже згоден з вами. Проте я радо послухав би, як ти далі будеш розмірковувати.

— Ось як, — сказав Сократ. — Ми обидва, зрозуміло, згодні ось у чому: пригадати можна лиш те, що ти вже знав колись раніше.

— Безперечно.

— Тоді, може, погодишся також і з тим, що знання, якщо воно виникає в певний спосіб (а в який, я зараз скажу) — то це пригадування. Якщо хтось, побачивши що-небудь або почувши, або сприйнявши якимсь іншим чуттям, не тільки освоює це своїм знанням, але водночас на думку йому спадає багато чого такого, що є предметом іншого знання, хіба ми не маємо права тоді твердити, що він пригадує те, що йому на думку спало?

— Як це розуміти, Сократе?

— Візьмим такий приклад. Предметом одного знання є людина, а ліра — предметом іншого, чи не так?

¹ Ендіміон — юнак-пастух, якого покохала богиня Місяця Селена. Вона просила Зевса, щоб він зберіг її коханця молодим і гарним назавжди. Зевс здійснив її бажання і дав Ендіміонові безсмертя, але водночас приспав його навіки.

² Вчення про пригадування — один з наріжних каменів філософії Платона.

— Атож.
— Очевидно, ти знаєш, що відчуває людина, коли побачить ліру або плащ, або якусь іншу річ дорогої йому особи: у неї в думці виникає образ особи, якій ця річ належить. Це і є пригадування. Подібно коли хтось побачить Сіммія, той зразу згадає Кебета. Таких прикладів можна б навести безліч.

— Так, безліч, клянусь Зевсом! — вигукнув Сіммії.

— Ну от, це своєрідне пригадування,— вів далі Сократ,— але пригадування буває головним чином тоді, коли йдеться про речі, призабуті з плином часу або давно не бачені. Як гадаєш?

— Твоя правда.

— Далі. Чи можна, побачивши намальованого коня або намальовану ліру, згадати людину? Або, побачивши намальованого Сіммія, пригадати Кебета?

— Аякже, можна.

— Або, побачивши намальованого Сіммія, згадати самого Сіммія?

— Авжеж.

— Отже чи не впливає з усього цього, що пригадування викликається деколи схожістю, деколи ж несхожістю?

— Впливає.

— І коли хтось пригадує що-небудь за схожістю, чи тоді він не замислюється над питанням, наскільки повна або, навпаки, наскільки неповна схожість з тим, що пригадується?

— Так, звичайно.

— Тоді дивись, чи правильні далші мої розмірковування. Ми знаємо, що існує поняття рівності, причому я маю на увазі не те, що колода буває рівною колоді, камінь — каменю і тому подібне, а щось інше, відмінне від усього цього — рівність сама по собі. Чи визнаємо, що вона існує, чи не визнаємо?

— Визнаємо, клянусь Зевсом, ще б пак! — відповів Сіммії.

— І ми знаємо, що це таке — оця рівність сама по собі?

— Авжеж.

Але звідки береться в нас це знання? Чи не з тих речей, про які ми тепер говорили? Бачачи рівні між собою колоди або камені чи ще щось подібне, ми за їхнім посередництвом досягаємо розумом щось інше, відмінне від них. Чи, може, воно не видається тобі іншим, відмінним? Тоді зваж ще таке: чи буває, що рівні камені або колоди, хоч вони цілком однакові, часом видаються одному рівними, а — іншому ні?

— Буває таке.

— Нумо далі. А рівне само по собі, чи, бува, не видавалось тобі нерівним, а рівність — нерівністю?

— Ні в якому разі, Сократе.

— Виходить, це не одне і те ж,— сказав Сократ,— рівні речі і сама рівність.

— Аж ніяк.

— Однак, саме із цих рівних речей, хоч вони різні від самого поняття рівності, береться твоє знання про рівність, чи не так?

— Сушу правду кажеш.

— І між нею і речами може існувати або схожість, або несхожість?

— Так.

— Зрештою, це не має жодного значення,— зауважив Сократ. — У всякому разі, коли при огляданні якоїсь речі приходить тобі на думку інша, схожа на першу або несхожа,— то це і є пригадування.

— Так, безперечно.

— Ходімо далі,— провадив Сократ. — Скажи, чи з колодами та іншими рівними між собою речами, які ми тільки що назвали, справа стоїть приблизно так само? Чи вони уявляються нам рівними так само, як рівність сама по собі, чи їм чогось не вистачає, щоб стати такими ж, як рівність, чи нічого їм не вистачає?

— Далеко їм до неї.

— Тепер допустимо, що хтось, побачивши якусь річ, подумас: «Те, що я зараз бачу, хоче бути схожим на якусь іншу річ, але йому далеко до неї і воно не може стати точнісінько таким, і залишається від неї гіршим». Чи погодимось, що ця людина конче повинна заздалегідь знати другу річ, яку вона вважає схожою на першу, хоч і не цілком?

— Обов'язково погодимось.

— Що з цього виходить? Хіба не таке ж враження складається в нас, коли йдеться про рівні предмети і рівність саму по собі?

— Цілком таке ж!

— Отож, ми доконче повинні знати рівність саму по собі ще до того, як уперше побачимо рівні предмети і подумаємо, що всі вони прагнуть бути такими ж, як рівність сама по собі, але далеко їм до цього.

— Так воно є.

— Але ми, звичайно, погодимось і в тому, що така думка виникає і може виникнути не інакше як за допомогою зорового сприймання, дотику або іншого чуттєвого сприймання. Те, що я кажу, стосується однаковою мірою всіх чуттів.

— Однаковою, Сократе. Принаймні в цьому питанні, яке має з'ясувати наша розмова.

— Отож, саме чуття приводять нас до думки: все, що ми сприймаємо чуттями, прагне до справжньої рівності, але її не досягає. Так скажеш чи інакше?

— Так.

— Звідси випливає висновок, що раніше ніж ми почали бачити, чути і взагалі відчувати, ми повинні були в якийсь спосіб одержати знання про рівність саму по собі — що вона собою являє, якщо нам треба співвідносити з нею рівні речі, які сприймаються чуттями, і стверджувати, що всі вони прагнуть бути такими ж, як вона, але поступаються їй.

— Так, Сократе, це обов'язково випливає з того, що вже сказано.

— А бачимо ми, чуємо і взагалі відчуваємо зразу після того, як прийшли на цей світ?

— Звичайно.

Отож, знання рівного ми повинні були одержати ще до того, як у нас появилися чуття. Чи не так?

— Так.

— Значить, ми були наділені ним ще до народження?

— Мабуть, так.

— Отже, якщо ми здобули це знання до народження і з ним прийшли на світ, то, очевидно, ми знали і до народження і зразу після народження не лише, що таке рівне, що більше і менше, а й усе інше подібного кшталту? Адже наше розмірковування стосується не однієї тільки рівності, але в однаковій мірі і прекрасного самого по собі, і доброго самого по собі, і справедливого, і священного, взагалі, як я вже зазначив, усього, що ми в своїх розмовах, і ставлячи запитання і відповідаючи на них, немов позначаємо печаттю буття самого по собі. Так що ми повинні були одержати звідкись знання цього всього ще до свого народження.

— Очевидно, так.

— І якби ми, одержавши знання, не забували його в будь-якому випадку, то ми не тільки прихотили б з ним на світ, а й зберігали його протягом усього життя. Бо що таке «знати»? Здобути знання і вже не втрачати його. А що таке забуття? Під ним розуміємо, Сіммію, втрату знання. Хіба не так?

— Так, без сумніву.

— Отож, якщо, народжуючись, ми втрачаємо те, чим володіли до народження, а потім за посередництвом чуттів відновлюємо знання, якими володіли раніше, то хіба те, що ми називаємо пізнанням, не є відновленням знання, яке вже колись нам належало? І, називаючи це «пригадуванням», ми, очевидно, вжили б правильної назви.

— Звичайно, правильної.

— Адже виявилось цілком можливим, щоб людина, побачивши що-небудь, або почувши, або сприйнявши будь-яким іншим чуттям, зверталась думкою і на щось інше, призабуте, але близьке своєю схожістю або несхожістю. Отож, кажу, одне з двох: або всі ми приходимо на світ, уже знаючи речі самі по собі, і зберігаємо це знання протягом усього життя, або ті, про яких кажемо, що вони пізнають, по суті, тільки пригадують, і вчитися в цьому випадку було б не що інше, як пригадувати.

— Так воно і є, Сократе.

— Що ж ти вибираєш, Сіммію? Чи те, що ми приходимо на світ, маючи знання, чи те, що пізніше пригадуємо відоме нам раніше?

— Поки що я не в спроможі вибрати.

— Ну що ж, у такому разі, певне, зумієш вибрати і скласти собі думку в такому питанні: чи людина, яка щось знає, може показати словами свої знання чи не може?

— Безперечно, може, Сократе,— відповів Сіммії.

— А чи, на твою думку, всі люди вміють доречно висловлюватись про речі, про які ми тільки що говорили?

— Дуже хотілося б мені так вважати,— відповів Сіммії,— але боюсь, що завтра в цей час уже не буде на світі нікого, хто зумів би це належно зробити.

— Значить, ти, Сіммію, вважаєш, що не зовсім доступне таке вміння?

— Ні в якому разі.

— Виходить, люди тільки пригадують те, що знали колись.

— Певно, так.

— А коли саме ці знання стали надбанням наших душ? Хіба не після того, як ми прийшли на світ у людській подобі?

— Звичайно, не тоді.

— Значить, раніше.

— Так.

— Отже, Сіммію, наші душі існували до того, як стали складовою частиною нашої особи, і вже в той час наділені були розумом.

— А може, ми одержуємо ці знання в ту хвилину, коли народжуємось; нам слід узяти до уваги ще й цей час.

— Добре, друже мій, допустимо і таку можливість. Але, в такому разі, коли ми втрачаємо ці знання? Адже, як ми тільки що погодилися, ми з ними не народжуємось. Так невже ми втрачаємо їх тоді, коли і набуваємо? Чи ти маєш на увазі якийсь інший час?

— Ні, Сократе, не маю. Тепер я помітив, що ляпнув нісенітницю.

— Тоді, чи не до такого висновку ми приходимо: якщо дійсно існує те, про що ми стільки балакаємо, тобто краса, добро та інші подібні сутності, до яких ми зводимо всі дані, одержані від наших чуттєвих сприйнятів, і ці сутності, виявляється, були частиною нашого знання ще раніше, і ми порівнюємо з ними те, що бачимо на цім світі,— якщо це так, то з такою ж необхідністю, з якою існують ці сутності, існує і наша душа ще до того, як ми прийшли на світ. Якщо ж вони не існують, то ми б з вами розмірковували нині зовсім інакше. Виходить, що існують, що необхідно визнати існування і таких сутностей, і наших душ ще до нашої появи на світ, бо якщо немає одного, то нема і другого.

— Чудово ти пояснив, Сократе,— сказав Сіммії.— Гадаю, що цю необхідність треба прийняти. І взагалі наше розмірковування про те, що до нашого народження існують і душі, і ті сутності, про які ти говориш, розвивається на диво злагоджено. Для мене немає нічого очевиднішого від переконання, що всі ці речі, поза всяким сумнівом, існують — і краса, і добро, і все інше, про які ти тільки що згадував. Мені ніяких доказів більше не треба.

— А як бути з Кебетом? — запитав Сократ. — Треба б і його переконати.

— По-моєму, і йому цього вистачить,— сказав Сіммії.— Хоч він неймовірно впертий і з недовірою ставиться до будь-яких доказів. Все ж, гадаю, він достатньо переконався, що наші душі існували до того, як ми прийшли на світ.

— А чи душа буде існувати і після нашої смерті, то це навіть мені не видається доведеним. Ще не спростовано віри більшості людей — про це вже говорив Кебет, що із смертю людини душа зразу розсіюється і її існуванню приходить кінець. Справді-бо, що заважає тому, щоб вона виникала і утворювалася десь там, в іншому місці, й існувала до того, як увійти в людське тіло, але коли вона ввійде і потім вийде з нього, тоді вже настав їй кінець і згуба?

— Маєш слухність, Сіммію,— зауважив Кебет. — Мені думається, що досі доведено приблизно половину з того, що треба було довести, а саме, що наші душі існували до нашого народження. Треба ще довести, що вони будуть існувати і після нашої смерті не гірше, ніж до нашого народження. В іншому разі доказ буде непереконливий.

— Доказ уже тепер буде переконливий, Сіммію і Кебете,— заперечив Сократ,— якщо ви зведете до купи два докази — оцей і той, з яким ми погодилися раніше, тобто що все живе походить з померлого. Адже якщо наша душа існувала раніше, то, народжуючись і вступаючи в життя, вона не може інакше виникати, як тільки із смерті, із мертвого стану. Раз так, то душа неодмінно повинна існувати і після смерті, щоб знову народитись. Отож, те, про що ви говорите, вже доведено.

Зрештою, ти і Сіммію, як мені здається, були за те, щоб глибше розглянути цей доказ, бо ви боїтесь, немов діти, щоб вітер справді не розвіяв і не розсіяв навсібіч душу, коли вона покидає тіло, особливо коли комусь судилось помирати не в погідну годину, а під час бурі.

Тут Кебет посміхнувся і промовив:

— Ну що ж, Сократе, раз ми налякались, спробуй своїм переконливим словом прогнати наш страх. Зрештою, не те щоб ми самі боялися, але, мабуть, сидить у кожному з нас мала дитина, яка жахається всього цього. Отож постарайся умовити її, що їй нічого жаяхатися смерті, немов якогось страшидла.

— То над нею треба б щодень проказувати заклинання, допоки її зовсім від цього страху виликуєте,— сказав Сократ.

— Але де нам узяти такого чудодія, тямущого в таких заклинаннях, якщо ти, Сократе, нас покидаєш.

— Греція — велика країна, Кебете, і в ній, напевне, знайдуться тямущі люди. Та й багато на світі інших племен і народів, їх і треба обійти в пошуках такого чудодія, не шкодуючи ні грошей, ні труда, бо немає нічого шляхетнішого, на що варто було б витратити гроші. До того ж слід пошукати поміж вами самими. Либонь, важкувато знайти когось, хто спроможний був би виконати це завдання краще за нас.

— Ручуся, зробимо так, як ти кажеш, Сократе. Але, якщо твоя ласка, вернімся до того, на чому ми урвали розмову.

— З радістю, чому ж би ні?

— Чудово.

— Отож, тепер треба нам вирішити таке питання: що може переходити в стан небуття, так би мовити, розсіюватися, і яким речам це загрожує, і яким, навпаки, можна цього не боятися? Далі, треба вирішити, до якого з цих двох категорій належить душа, і залежно від цього бути спокійним за неї чи боятися за неї.

— Ти кажеш слушно.

— Очевидячки, розсіюватися може все складене з окремих частин і складне від природи, при чому розпадається воно в такий самий спосіб, як колись склалося до купи. Розпадові не піддається лише цілісне і більш нічого.

— Гадаю, що так воно і є,— погодився Кебет.

— Отож, нескладеним слід вважати те, що завжди постійне і незмінне, а складеним — те, що раз буває таке, раз інакше, і його аж ніяк не можна вважати незмінним.

— І я так гадаю.

— Тоді звернімось до того, що ми вже зачіпали в розмові. Та сама сутність, існування якої ми з'ясовуємо нашими запитаннями і відповідями,— чи вона завжди однакова і незмінна, чи раз така, раз інакша? Чи може зазнавати будь-якої зміни рівне само по собі, тобто буття? Чи, навпаки, все дійсно суще завжди незмінне, однакове і ніколи ні в якому відношенні не підлягає ніякій зміні?

— Воно завжди лишається таким самим, Сократе,— відповів Кебет.

— А що можна сказати про безліч прекрасних речей, про людей, коней, плащі тощо, які називають рівними самі по собі або прекрасними, словом, про все, що однойменне згаданим сутностям? Чи вони також незмінні, чи, будучи протилежністю перших, ніколи, можна сказати, не залишаються незмінними ні щодо самих себе, ні щодо одна одної?

— І в цьому ти теж маєш слушність,— відповів Кебет,— вони ніколи не залишаються незмінними.

— Ось бачиш. Ці речі ти можеш відчутти на дотик, або ж побачити, або сприйняти за допомогою іншого чуття, а незмінні сутності неспромога інакше збагнути, як тільки з допомогою розмірковування, бо вони незримі і безтілесні.

- Це щира правда.
- Отож, із твого дозволу, ми погодимось, що існують два різновиди речей: видимі й невидимі.
- Згоден.
- Невидимі завжди незмінні, а видимі постійно змінюються?
- І з цим згоден.
- Поміркуймо далі,— сказав Сократ. — А наші тіло і душа належать до цих двох різновидів, правда ж?
- Належать.
- До якого з цих двох різновидів можемо віднести наше тіло?
- Кожному ясно, що до видимого.
- А душа? До видимого чи невидимого?
- Вона невидима, принаймні для людей.
- Але ж ми весь час говоримо про те, що видиме і невидиме, маючи на увазі людську природу! Чи, може, ти береш до уваги якусь іншу?
- Ні, людську.
- Отож, що скажемо про душу? Можна її побачити чи ні?
- Не можна.
- Значить, вона безтілесна?
- Так.
- Отже, порівняно з тілом душа ближча до невидимого, а тіло порівняно з душею — до видимого?
- Безперечно, Сократе.
- Хіба ми вже не згадували про те, що, коли душа послуговується тілом для дослідження чогось за допомогою зору, слуху або якогось іншого чуття (адже досліджувати за допомогою тіла — це те саме що досліджувати за допомогою чуттів), тоді тіло тягне її за собою у світ речей, що постійно міняються і від зіткнення з ними вона сновигає, тривожиться і втрачає памороки немов охмеліла?
- Так, була мова про це.
- А коли душа самостійно розглядає щось, то тоді вона лине в царину того, що чисте, вічне, безсмертне і стало. І оскільки вона споріднена з таким буттям і до нього тягнеться, то вона завжди з ним у зв'язку, скільки раз залишається наодинці з собою і має таку спроможність. Тоді вона перестає блукати і, спілкуючись та стикаючись з незмінним і постійним, сама набуває таких якостей. Такий стан її душі називають розсудливістю, чи не так?
- Так воно є, Сократе. Гарні і правдиві твої слова.
- Отже, на який рід предметів, на твою думку, душа більш схожа і з яким більш споріднена, беручи до уваги попередньо і тільки що сказане?
- Мабуть, кожний, Сократе,— відповів Кебет,— навіть несусвітній телепень після такого розгляду погодиться, що душа цілком і повністю більш схожа на вічне і незмінне, аніж на протилежне.
- А тіло?
- Тіло — на те друге.
- Поглянь-но тепер на це питання ще з такого боку. Коли душа і тіло з'єднані між собою, природа наказує тілу коритися і слугувати душі, а душі — панувати і керувати. Беручи це до уваги, скажи, що з них двох, на твою думку, має ознаки божественного, а що — ознаки смертного? Чи не здається тобі, що божественне створене для влади і керування, а смертне — для підкорення і слугування?
- Так, здається.
- То ж які ознаки має душа?
- Ясна річ, Сократе, душа має ознаки божественного, а тіло — смертного.
- То поміркуй, Кебете, чи з усього сказаного не випливає висновок, що наша душа дуже подібна до божественного, безсмертного, мисленого, однорідного, нероздільного, постійного, а наше тіло надзвичайно подібне до людського, смертного, незбагненного для розуму, різноманітного, розкладного, тлінного, непостійного і мінливого, чи можемо сказати, що воно не так, любий Кебете?
- Ні, не можемо.

— Якщо воно так, то чи не властиво тілу швидко тліти, а душі або залишатись взагалі нетлінною, або майже нетлінною?

— Ясна річ, що властиво.

— Тепер тобі зрозуміло, що після смерті людини тіло, видима її частина, або так званий труп, підвладне розкладові і тлінню, не зразу перетворюється в порошок, але зберігається звичайно досить довгий час, особливо коли хтось вмирає у відповідному стані і в погожу пору року. До того ж людське тіло, випатране і набальзамоване, може зберігатися в прекрасному стані тривалий час. Мало того, навіть якщо тіло зотліє, деякі його частини, як кістки, сухожилки і таке інше, можна сказати, безсмертні. Чи не так?

— Так.

— Ну а душа, невидима, лине у місця невидимі, славні і чисті, в Аїд, воістину, до доброго і розумного бога, куди, якщо така воля божа, доведеться незабаром і моїй душі піти. Невже душа, чиї властивості ми тільки що обговорювали, після розлучення з тілом раптом розвіюється і зникає, як твердить багато людей? Ні, дорогі Кебете і Сіммію, воно далеко не так, а радше ось як. Якщо душа розлучається з тілом чистою і не захоплює з собою ні крихітки тілесного, оскільки вона протягом усього життя свідомо уникала будь-якого спілкування з тілом, цуралась його, якомога силкуючись удосконалитися — хіба це означає щось інше, як не те, що вона по-справжньому займалася філософією і по суті готувалася вмерти легко. Чи це не є, власне кажучи, готування до смерті?

— Саме так, власне, і є.

— Душа з такими властивостями лине в країну, подібну до неї самої — невидиму, божественну, безсмертну, розумно влаштовану, де вона почуває себе щасливою, звільнена нарешті від блукань, нерозсудливості, страху, дикої хтивості та інших людських напастей, і, як кажуть про посвячених у таїнства, навечно оселяється серед богів. Так ми скажемо, Кебете, чи якимось інакше?

— Так, клянусь Зевсом,— відповів Кебет.

— І, навпаки, якщо душа розлучається з тілом заплямована і споганена, оскільки перебувала у повсякденному спілкуванні з ним, любила його, зачарована його пристрастями і насолодами до такої міри, що лише тілесне здавалось їй істинним, те, чого можна торкатись, що можна побачити, випити, з'їсти або вжити для любовної насолоди, а все недоступне для очей і невидиме, але збагненне розумом і філософським розмірковуванням, звикла ненавидіти, боятися, уникати,— чи така душа розлучиться, на твою думку, чистою і непорочною?

— Ні в якому разі.

— Уся вона, гадаю, буде наскрізь просякнута тілесним началом, яке закорінилося в ній через повсякчасне спілкування і зв'язок з тілом, а також невинні турботи про нього.

— Цілком слушно.

— До речі, тілесне, друже, треба уявити собі важким, землеподібним, видимим. Тим-то, душа, просякнута тілесним, важчає і через те знову тягнеться у видимий світ. У страху перед невидимим, перед тим, що звуть Аїдом, вона блукає, як кажуть, поміж могилами і склепами, де не раз люди помічали схожі на тіні примари душ. Ці примари належать таким душам, які звільнились від тіла нечистими: вони причетні до видимого і через те доступні зорові.

— Можливо, воно так і є, Сократе.

— Дуже можливо, Кебете. Причому, очевидно, це душі не добрих, а поганих людей, які змушені блукати по кладовищах, відбуваючи покарання за гріхи в минулому. Ось так блукають вони доти, аж доки, опановані тягою до тілесного, їхнього колишнього супутника, знову вселяться в нове тіло. А вселяються вони в створіння такої вдачі, яка їм була найближча за життя.

— Яку вдачу маєш на увазі, Сократе?

— Ну, наприклад, душі тих, хто віддавався червоугодництву, похитливості, пияцтву, не остерегаючись цих вад, напевно перейдуть у породу ослів або інших подібних тварин. Чи не такої ти думки?

— Такої ж.

— А ті, що кривдили людей, жили насильством і грабунками, перейдуть

у породи вовків, яструбів або шулік. Бо в що інше могли б, на твій погляд, перейти такі душі?

— Авжеж,— саме в створіння, які ти назвав,— відповів Кебет.

— Раз так, то, гадаю, вже ясно, в що перейдуть усі інші душі, відповідно до їхньої головної в житті турботи.

— Тут усе ясно.

— А найщасливіші з них, які попадуть у найкращі місця,— це ті, хто відзначався громадянською доблестю і працював для добра народу. Ці якості називають розсудливістю і справедливістю. Вони є плодом звички і вправ, але з філософією і розумом нічого спільного не мають.

— Чому вони найщасливіші?

— Бо вони, напевно, знову втіляться в лагідних і суспільно корисних істот, у бджіл, ос чи мурашок, або ж вернуться знову в людський рід, і з них вийдуть порядні люди.

— Очевидно, так.

— Але в рід богів не можна перейти нікому, хто не був філософом і не помер цілком чистим, можна лише тому, хто прагнув до пізнання. Тим-то, мої друзі, Сіммію і Кебете, справжні філософи утримуються від будь-яких тілесних бажань, не піддаються під їх владу, володіють собою, не боячись розорення і вбогості, на відміну від більшості людей, зокрема грошолобів. Філософам, на відміну від владолюбців і шанолюбців, нічого боятися ганьби і безчестя, які приносять нечесне життя; вони недосяжні для пристрастей.

— Інша поведінка їм аж ніяк би не личила! — зауважив Кебет.

— Так, справді не личила б, клянусь Зевсом. Тому, Кебете, всі, що скільки-небудь турбуються про свою душу, а не догоджають тілу, легко розлучаються із усіма пристрастями, не піддаючись на їхні спокуси. Вони впевнено йдуть наміченою дорогою, бо знають, куди їм прямувати і що не слід діяти наперекір філософії і відтягувати звільнення і очищення, які вона проповідує. Вони звертаються до неї і йдуть за нею, хоч куди б вона їх повела.

— Як це розуміти, Сократе?

— Зараз поясню. Ті, хто прагне до пізнання, добре знають, що коли філософія бере під опіку їхню душу, душа міцно зв'язана з тілом і змушена розглядати буття не безпосередньо, а через тіло, немов через ґрати в'язниці, перебуваючи у повному неутті. Усвідомлює філософія і страшну силу цієї в'язниці, в якій тримають душу пристрасті. І в'язень сам пильнує, щоб часом не розімкнулися його кайдани. Так ось, повторюю, люди, які прагнуть до пізнання, добре знають, у якому стані перебуває їхня душа перед тим, як її бере під свою опіку філософія і спокійними умовляннями намагається визволити її, доводячи, наскільки оманливе пізнання за допомогою зору, слуху та інших чуттів, і радить триматися осторонь їх, користуватися ними лише в крайній необхідності, а зосередитись і зібратись у собі самій і вірити тільки собі, коли вона, сама в собі, думає про те, що існує само по собі. А те, що вона пізнала б за посередництвом чогось іншого, хай того не вважає істиною. Сюди належить усе те, що сприймається чуттям, зокрема зором, а те, що споглядає душа, доступне тільки розуму і безтілесне. Ось такому визволенню душа справжнього філософа не вважає недоцільним опиратись і тому уникає радощів і жадань, не піддається смуткові і страху, наскільки це можливо, усвідомлюючи, що коли хтось сильно радіє або сумує, або боїться, або опанований нестримним прагненням, той страждає не тільки від великого лиха, якого міг би сподіватися,— наприклад, що захворіє або розтринькає гроші, догоджаючи своїм пристрастям,— але й від найбільш непоправного із усіх бід, до того ж навіть не усвідомлюючи глибини нещастя.

— Що ж це за лихо, Сократе? — запитав Кебет.

— Ось у чому воно полягає: немає людини, чия душа, відчуваючи сильну радість або сильну скорботу, не вважала б те, що викликає в неї ці почуття, вкрай очевидним й істинним, хоч воно і не так. Головним чином це стосується видимих речей. Чи не так?

— Так воно і є.

— А хіба в такому стані тіло не сковує душу особливо міцно?

— Тобто як?

— А ось як: будь-яка радість або скорбота прибивають душу ніби цвяхом до тіла, простромлюють її і роблять її немов тілесною, через що вона вважає істиною все, що їй підкаже тіло. А коли душа почне розділяти з тілом його почуття і уподобання, вона, мені здається, неодмінно засвоює його правила і звички, так що ніколи не може прийти в Аїд чистою; вона завжди відходить переповнена тілесним началом і через те незабаром потрапляє в інше тіло і, немов посіяне зерно, пускає парості. Ось так вона втрачає право спілкуватися з божественним, чистим і незмінним.

— Чистісіньку правду кажеш, Сократе,— промовив Кебет.

— Саме завдяки цьому, Кебете, добропорядні і мужні ті, хто щиро прагне до пізнання, а не ті, кого славословить юрба. А може, ти інакше думаєш?

— Ні, саме так.

— Приблизно так, як ми говорили, буде розмірковувати душа філософа. Вона не вважає, боцїмто філософія зобов'язана звільнити її, а сама вона, звільнена філософією, може знову віддаватися втіхам і журбі і знову накласти на себе ті ж самі кайдани: немов Пенелопа, виконувати даремну роботу, розпускаючи готову тканину. Ні, вносячи в усе спокій, ідучи за розумом і постійно ним керуючись, споглядаючи істинне, божественне і незаперечне і живлячись цим, душа вважає, що саме так треба жити, поки вона жива, а після смерті повинна сполучитися з тим, що з нею споріднене, раз і назавжди звільнитися від людських бід. Закінчивши так життя, вона може не боятися нічого поганого, їй нема чого тривожитися, щоб при розлученні з тілом вона не розпалася, щоб її вітри не розвіяли, не понесли бозна-куди, і з неї ніде нічого не залишилось.

Після цих слів Сократа запанувало довге мовчання. Видно було, що він сам міркує над тим, що сказав, та й більшість з нас також замислилась. А Кебет і Сіммії у цей час про щось коротко між собою поговорили.

Помітив це Сократ і запитав:

— Про що ви там говорили? Вас, видно, мої міркування не задовольняють. В них і справді знайшлося б чимало сумнівного і недоведеного, якби прискіпливо придивитись до всього від початку до кінця. Звичайно, якщо ви роздумуєте про щось інше, то я не втручаюсь. Якщо ж вам щось неясно з нашої розмови, то не церемоньтесь, висловіть свої зауваження, коли вважаєте їх переконливішими, або прийміть до розмови і мене, якщо ви переконані, що з моєю допомогою доможемось успіху.

У відповідь на це Сіммії сказав так:

— Сократе, я поясню тобі, про що йдеться. Ми обидва вже давно збентежені й один одного підштовхуємо, щоб тебе запитати про дещо, бо дуже нам хочеться дізнатись, що ти нам на це скажеш, але стримуємось, бо боїмось тобі набридати, щоб часом наші запитання не здались тобі прикрими, зважаючи на нинішню твою біду.

На ці слова Сократ злегка усміхнувся і сказав:

— Ой, Сіммію, Сіммію! Наскільки важче було б мені переконати інших людей, що я ніскільки не вважаю бідою нинішнє моє становище, якщо навіть вам не можу цього втовкмачити. Ви боїтесь, що я сьогодні в похмурішому настрої, ніж будь-коли в усьому своєму житті. Ви, видно, думаєте, що віщого дару в мене менше, ніж у лебедів. Коли вони відчують, що їм пора вмирати, то співають не те що не гірше, ніж будь-коли доти, а навпаки — їхня передсмертна пісня звучить особливо чудово і голосно. До того ж вони раді, що ось-ось відійдуть до бога, якому слугують. А люди через власний страх перед смертю зводять наклеп на лебедів: твердять, нібито вони оплакують свою смерть і в скорботі співають таку натхненну пісню. Цим людям невямки, що жоден птах не співає, коли голодний або мерзне, або якесь інше горе йому дошкуляє — навіть соловейко, навіть ластівка і одуд¹, які нібито співають, оплакуючи своє горе. А мені здається, що ні ці птахи, ні лебеді, не співають у скорботі, я гадаю, що лебеді, як Аполлонові птахи, наділені віщим даром, співають, передбачаючи блага перебування в Аїді, і радіють у цей день особливо, куди дужче, ніж коли-небудь

¹ За давньогрецьким міфом, у солов'я, ластівку й одуда були перетворені афінянка Прокна, її сестра Філомела і чоловік Прокни фракійський цар Терей, який зганьбив Філомелу і відрізав їй язик, щоб вона не розповіла про цей злочин.

раніше. Та й себе самого, подібно до лебедів, вважаю слугою того самого володаря і жерцем того самого бога. Я вірю, що мій володар подарував мені пророчий дар не гірший, ніж мають лебеді, і відходжу з життя, як вони, не впадаючи в розпач. Тож можете говорити і питати про що завгодно, поки вам дозволяють Одинадцять.

— Тоді все гаразд,— промовив Сіммії,— я із свого боку скажу, що викликає в мене сумніви, а Кебет із свого боку скаже, що йому в твоїх міркуваннях видається неприйнятним. Мені здається, Сократе, як, можливо, і тобі самому, що виробити собі ясне уявлення про такі речі в цьому житті або взагалі неможливо, або неймовірно важко. З другого боку, було б ознакою непростенної малодушності не дослідити і не розглянути всебічно погляди, які склалися з цього приводу, і не відступатися, поки вистачить сил для дослідження. Тут необхідно домогтися одного з двох: або довідатися істину від інших, або знайти її самостійно, або ж, якщо це неможливо ні в першому, ні в другому випадку, прийняти те, що найкраще і найпереконливіше з людських учень і на ньому, немов на плоту, спробувати перепливти через життя, якщо немає змоги перевезтись на безпечнішому і стійкішому судні — на якомусь божественному вченні. Тим-то я тепер зважусь запитати, тим паче що ти сам дозволяєш: принаймні не буду собі потім докоряти за те, що не сказав того, що думав. Бо мені, Сократе, коли я сам міркую над твоїми словами і разом з Кебетом, вони, правду кажучи, здаються не досить переконливими.

— Можливо, тобі і правильно здається, друже мій, тільки ти поясни, чому саме не досить?

— Ось чому, на мою думку: адже таке саме міркування можна віднести до ліри, до її струн і гармонії, доводячи, що гармонія в добре настроєній лірі — це щось невидиме, безтілесне, прекрасне і божественне, а сама ліра і її струни — це тіла, щось тілесне, складене, земне і споріднене із смертним. Допустимо тепер таке: якби хтось ліру розтrophив або порізав, струни порвав і потім уперто доводив так, як ти, що гармонія не пропала, що вона існує далі. Не може бути, твердитиме він, щоб ліра з порваними струнами і струни-предмети, підвладні знищенню — далі існували, а гармонія, споріднена і близька до божественного і безсмертного, пропала, загинувши раніше, ніж смертне. Ні, скаже він: гармонія конче повинна існувати, і раніше зогниють повністю дерево і жили струн, ніж станеться з гармонією якась біда. Далєбі, Сократе, я гадаю і тобі відомо, що найпоширеніший погляд на душу такий: оскільки наше тіло зв'язують і тримають у напруженні тепло, холод, сухість, волога і таке інше, то душа наша являє собою сполучення і гармонію цих елементів, якщо вони добре і помірно змішані один з одним. Отож, якщо душа — це справді свого роду гармонія, то, ясна річ, коли тіло надмірно слабне або, навпаки, надто напружується внаслідок хвороб, або якихось інших бід, душа змушена негайно загинути, незважаючи на свою божественну природу, подібно до того, як зникає будь-яка гармонія чи то звуків чи то інших творінь художників, у той час як тілесні останки можуть зберігатися тривалий час, аж поки їх спопелить вогонь або вони зогниють. Тим-то поміркуй, як нам відповісти, коли хтось буде твердити, що душа являє собою сполучення тілесних властивостей і тому гине першою в ту хвилину, яку називаємо смертю.

Тут Сократ за своєю звичкою обвів очима присутніх і, усміхнувшись, сказав:

— Сіммії справді говорив доречно. Отож, якщо хто-небудь із вас більш готовий до відповіді, ніж я, хай відповідає. Здається, Сіммії влучно заперечив основи мого міркування. Все ж, на мою думку, раніше ніж мені йому відповісти, треба спершу вислухати ще Кебета, які закиди він ставить нашим доводам, щоб я тим часом подумав, яку мені дати на це відповідь. А тоді, вислухавши обох, я або погоджусь з їхніми зауваженнями, якщо вони співають доладно, якщо ж ні — буду відстоювати свій погляд. Тим-то, Кебете, скажи-но, що змушує тебе сумніватися в моїх міркуваннях.

— Так, Сократе, я скажу,— відповів Кебет,— мені здається, що наш доказ досі взагалі не рушив з місця і той самий закид, що ми робили раніше, можна повторити і тепер. Бо те, що наша душа існувала до того, як втілилась у нинішньому образі, це доведено — я не заперечую — вельми тонко і, ризикну-

сказати, цілком переконаливо. Але що вона після нашої смерті ще десь там існує, це мені не видається доведеним. Щоправда, я не згоден з запереченням Сіммія, начебто душа не сильніша і не довговічніша від тіла. Навпаки, мені думається, що вона має велику перевагу над усім тілесним. «Як це так? — може хтось запитати. — Звідки беруться твої сумніви, якщо ти бачиш, що після смерті людини навіть слабіша її частина не перестає існувати?» Хіба тобі не здається, що довговічніша частина конче повинна зберігатися непошкодженою весь цей час? Подумай, чи є глузд у моїй відповіді. Зрозуміло, що мені, як і Сіммію, потрібно знайти якесь наочне порівняння. Таке розмірковування, думається мені, дуже схоже на таке: приміром, після смерті старого ткача хтось став би твердити, що цей чоловік не вмер, а десь там живе собі цілий і здоровий, а як доказ показував би плащ, який небіжчик сам собі зіткнув і носив, мовляв, плащ цілий, значить, і цьому чоловікові нічого лихого не скоїлось — він здоровий. А якби йому не повірили, тоді він запитав би, що довговічніше, люди чи плащі, які люди повсякчас уживають і носять. Коли б йому відповіли, що природа людини набагато довговічніша, він вважав би доведеним, що людина, якій належав цей плащ, поза всяким сумнівом, ціла і здорова, бо не загинуло те, що менш довговічне, ніж людина.

Але я гадаю, Сіммію, що насправді воно не так. Стеж тепер за ходом моїх думок. Адже кожний погодиться, що так розмірковувати — це безглуздя. Бо цей ткач пішов зі світу після того, як зіткнув і зносив багацько таких плащів, крім одного, останнього, який його пережив. Однак із цього не випливає, що людина є чимсь гіршим і слабшим від плаща. Це саме порівняння можна прикласти і до душі та її зв'язку з тілом. І якби хтось говорив про душу і тіло те саме, що про ткача і плащ, то, на мій погляд, говорив би доречно, доводячи, що душа довговічніша, а тіло слабкіше і короткочасніше. Йому тільки треба б було додати, що кожна душа зношує багато тіл, особливо ж якщо живе багато років. Адже тіло зношується і відмирає ще за життя людини, а душа безнастанно, немов ткач, тче заново, замінюючи зношену тканину. І коли душа гине, остання одіж на ній повинна бути цілою — вона одна тільки переживає людину. Лише після загибелі душі тіло виявляє свою природну слабкість: воно загниває і розпадається. Отже, ґрунтуючись на цьому доказі, ми ще не можемо бути цілком упевнені, що наша душа, коли ми помremo, буде десь існувати далі. Якби хтось пішов далі і зробив тому, хто визнає такий погляд, навіть більшу поступку, ніж зробив ти, і погодився, що наші душі існували не тільки до нашого народження, але й що душі декого з нас будуть існувати після того, як ми помremo, і народжуватимуться багато разів і знову помруть. Бо душа від своєї природи настільки міцна, що здатна витримати багато народжень. Допустимо, що ми з цим погодимось, але не визнаємо, що душа не виснажується від частих народжень і взагалі не загиває під час однієї із своїх багатьох смертей. А яка смерть і яка розлука з тілом принесе душі загибель, того ніхто, скаже він, не знає, бо нікому не дано спостерігати це явище. Якщо це так, то той, хто відважно дивиться смерті в очі, проявляє нерозумну відвагу, бо довести, що душа цілком безсмертна і не підлягає загибелі, ми не можемо. Раз ми не можемо, то кожен, вмираючи, обов'язково буде боятися за свою душу, щоб вона, відокремлюючись від тіла цього разу, не загинула безслідно.

Вислухавши розмірковування Сіммія і Кебета, ми зникнули. Потім ми зізнавались один одному, що попередні докази Сократа цілком нас переконали, а тут ці двоє збили нас з пантелику і посіяли недовір'я не лише до того, що досі було сказано, а й до того, що ми мали ще почути. Хтозна, чи ми не здатні ні про що мати свою думку, чи обговорюване питання настільки складне, що годі виробити собі про нього ясний погляд.

ЕХЕКРАТ. Клянусь богами, Федоне, я цілком розумію ваше становище. Бо після того, як я тебе вислухав, мені кортить сказати самому собі приблизно таке: «Якому ж доказові кінець кінців ми повіримо, коли переконливі розмірковування Сократа тепер поставлені під сумнів!» Бо мені завжди особливо до душі був погляд, що душа являє собою свого роду гармонію. І коли про це зайшла мова, мені немов нагадали, що я сам віддавна поділяю таку думку. І тепер мені знову вкрай потрібен, як на самому початку, якийсь інший доказ, який переконав би

мене в тому, що в хвилину смерті людини душа не вмирає разом з тілом. То ж розкажи мені, заради Зевса, як повів далі Сократ розмову. Чи видно було по ньому, що він збентежений, так само як і ви, чи, навпаки, він спокійно допомагав досліджувати питання, яке було предметом обговорення. Чи цілком успішно викладав він свої погляди, чи не цілком? Розкажи нам про все якомога докладніше!

ФЕДОН. Знаєш, Ехекрате, я часто захоплювався Сократом, але ніколи він не видавався мені таким подиву гідним, як тоді, коли я там був при ньому. Бо те, що він завжди мав напхвату готову відповідь, у цьому немає нічого дивного. Але що тут особливо приваблювало в ньому, то, насамперед, те, як охоче, доброзичливо, уважно він вислуховував міркування своїх молодих співрозмовників, далі те, як тонко відчував міркування своїх молодих співрозмовників, далі те, як тонко відчував наш пригноблений настрій, викликаний їхніми доводами, і, нарешті, як чудово він нас підбадьорив. Бо ми скидалися на воїнів, що після розгрому розбіглися хто куди, а він підняв наш дух і повернув назад, щоб разом з ним і під його орудою пильно розглянути все заново.

ЕХЕКРАТ. Як саме?

ФЕДОН. Про це зараз скажу. Якось так сталося, що я сидів праворуч від Сократа, біля самого ліжка, на ослоні, а він значно вище від мене. І ось він погладив мене по голові і, зібравши в жменю моє волосся на потилиці (він не раз, бувало, грався моїм волоссям), промовив:

— Завтра, Федоне, ти, певно, острижеш оці чудові кучері?¹

— Мабуть, так, Сократе,— відповів я.

— Ти не зробиш цього, якщо тільки послухаєш мене.

— А чому? — запитав я.

— Річ у тім, що це сьогодні я обстрижу своє волосся, а ти своє, якщо наш доказ сконає і ми не зуміємо його оживити. Якби я був на твоєму місці і доказ випав би з моїх рук, я поклявся б, беручи собі за приклад аргосців², що не відрощуватиму свого волосся, аж поки здобуду перемогу, вступивши в новий бій проти доказів Сіммія і Кебета.

— Але ж, як кажуть, з двома навіть Геракл не зможе впоратись,— зауважив я.

— Тоді поклич на допомогу мене, немов Іолая³, поки ще ясно надворі.

— Звичайно, покличу, але з умовою, що я буду Іолаєм, а ти Гераклом.

— Воно на одно вийде,— сказав Сократ. — Але насамперед бережімо себе від однієї біди.

— Якої біди? — запитав я.

— Щоб ми не стали ненависниками всілякого слова, як дехто стає людиноненависником, бо немає більшого лиха, яке може спіткати людину, як ненависть до слова. А одне і друге постає в однаковий спосіб. Людиноненавистництво виникає тоді, коли ми щиро і беззастережно віримо комусь і вважаємо його людиною вельми чесною, здоровою і гідною довір'я, а згодом переконуємось, що це людина підла і підступна, а потім, через деякий час, нам зустрінеться інший такий самий негідник. Якщо хтось розчарувався так не раз і до того ж у тих, кого міг вважати найближчими і найсердечнішими друзями, той врешті-решт від частих розчарувань починає ненавидіти всіх без розбору і схильний думати, що взагалі немає порядної людини. Невже ти не помічав, що воно так буває?

— Аякже, помічав,— відповів я.

— Хіба це не ганьба? — провадив Сократ. — Хіба не ясно, що біда такого людиноненависника полягає ось у чім: він намагається спілкуватися з людьми, не володіючи вмінням розпізнати їх? Адже якби в нього було таке вміння, то він помітив би, як воно є насправді: що дуже хороших і дуже поганих людей на світі обмаль, а посередніх — без ліку.

— Як це зрозуміти? — запитав я.

¹ Стародавні греки остригали собі волосся на знак жалоби.

² Жителі міста Аргоса поклялися, що ходитимуть острижені, аж поки відвоюють місто Тіреку, яке захопили спартанці.

³ Іолай — небіж, супутник і зброєносець Геракла. Допомігав Гераклові у здійсненні його подвигів.

— Таке ж станове з людьми дуже малими і дуже великими. Хіба це не рідке явище зустріти дуже велику і дуже малу людину або собаку і так далі? Або що-небудь дуже швидке або повільне, дуже бридке або прекрасне, біле або чорне? Хіба ти не помічав, що у всіх таких випадках крайності дуже рідкі і нечисленні, зате середина представлена якнайчисленніше?

— Авжеж, помічав,— сказав я.

— А якби так улаштувати змагання в людській підлості, то чи не гадаєш, що дуже мало людей виявилися б найпершими негідниками?

— Мабуť, так воно і є.

— Ось бачиш,— говорив Сократ,— але не в цьому полягає схожість між розмірковуваннями і людьми — я тепер тільки йшов за тобою як за проводирем,— а в тому, що коли хтось повірить у доказ і визнає його правдивим (не володіючи при тому вмінням розмірковувати), а через деякий час дійде висновку, що цей доказ хибний, інколи правильного, а інколи неправильного, і так не раз, і не два. Особливо, як знаєш, це трапляється з тими, що люблять відшукувати докази за і проти будь-чого. Зрештою, такі люди вважають себе наймудрішими на світі: їм здається, що тільки вони одні збагнули, що немає нічого здорового і надійного ні серед речей, ні серед суджень, а все існує, подібно як вода Евріпа¹, тече то сюди, то туди і ні на хвилину не залишається на одному місці.

— Так, усе, що ти сказав,— чистісінька правда.

— Отож, Федоне, мабуť, було б сумно, якби хтось, маючи певний, надійний і загальнозрозумілий доказ, натрапив на такі докази, що здавалися б йому то достовірними, то фальшивими, якби він не став винуватити себе самого і не нарікав би на свою невмілість, а із досади охоче скидав би з себе вину на докази і потім до кінця життя вперто ненавидів би і проклинав усяке судження, відмежувавшись від істини і знання суті буття.

— Воістину, клянусь Зевсом,— сказав я,— це було б дуже сумно.

— Отож, у першу чергу оберігаймо себе від цього лиха і не допускаймо думки, начебто в судженні немає нічого здорового, а радше вважаймо, що ми самі ще недостатньо здорові, а тому треба набратися мужності і зробити все, щоб проявити здоровий глузд — тобі і всім іншим треба це заради всього дальшого життя, а мені — заради однієї тільки смерті. У цю хвилину у вас може скластися враження, що я до предмета нашого дослідження ставлюся не як філософ, а як цілковитий невіглас, який прагне тільки посперечатися. Коли люди такого кшталту сперечаються про що-небудь, вони мало дбають про те, щоб ввійти в суть справи, про яку йде мова, а лиш про те, яким чином нав'язати іншим свою думку. У нинішньому випадку, мені думається, я відрізняюсь від них лише тим, що не стільки силкуюсь переконати їх у правоті моїх слів — хіба що мимохідь — скільки самого себе, щоб упевнитись у слушності своїх поглядів. Ось на що я розраховую, дорогий друже, і поглянь, який своєкорисливий мій розрахунок: якщо моє твердження виявиться правдивим, то приємно, що я дотримуюсь такого погляду. Якщо ж після смерті немає нічого, то принаймні в передсмертну годину я не буду набридати присутнім своїми наріканнями. Зрештою, безглузда моя вигадка так, як і я, не залишиться серед живих — це було б погано — а незабаром згине.

Ось так підготовлений, берусь, Сіммію і Кебете, довести правильність мого судження. А ви, якщо хочете мене послухати, менше турбуйтеся про Сократа, а якомога більше про істину, і якщо вирішите, що я говорю правильно, то погодьтесь зо мною, якщо ж ні — заперечуйте із усіх сил. Пильуйте, щоб я в запалі не ввів в оману себе самого і вас, а потім, як та бджола, відлетів, залишивши в рани жало.

Тож нумо міркувати далі. Насамперед нагадайте мені, що ви говорили, бо, може, я щось призабув. Сіммію, якщо не помиляюсь, сумнівається і боїться, щоб душа, хоча вона і божественніша і прекрасніша від тіла, все-таки не загинула раніше за нього через те, що являє собою свого роду гармонію. А Кебет, здається, погоджується зі мною в тому, що душа довговічніша від тіла, але немає певності, чи душа, після того як змінить багато тіл, не гине сама, покидаючи

¹ Евріп — протока між Аттікою й островом Евбея, яка славилась нестійкістю течії.

останнє з них. Адже смерть, власне кажучи, не що інше, як загибель душі, тому що тіло і без того безперервно відмирає і гине. Оце чи щось інше треба нам розглянути, Кебете і Сіммію?

Обидва погодились, що саме це.

— Отож, скажіть тепер,— провадив Сократ,— чи ви відкидаєте всі попередні твердження повністю, чи одні відстоюєте, а інші ні?

— Одні відкидаємо,— відповіли вони,— а інші ні.

— А що ви скажете про те твердження, що знання — це пригадування і, якщо так, то чи вважаєте, що душа наша конче мусила десь існувати раніше, ніж увійти в наше тіло?

— Що стосується мене,— відповів Кебет,— то я і тоді вважав, це твердження дуже переконливим і тепер його рішуче відстоюю.

— Така ж і моя думка,— сказав Сіммії,— і я дуже здивувався б, якби ні сіло ні впало змінив свій погляд.

На це Сократ:

— Все-таки, дорогий фіванцю, тобі доведеться його змінити, якщо ти дотримуєшся думки, що гармонія це щось складне, а душа — це свого роду гармонія, яка складається з тілесних начал в напрузі. Адже ти, либонь, не зважишся захищати погляд, що гармонія склалася раніше, ніж ті частини, з яких вона мала скластися. Чи все-таки зважаєшся?

— Ні в якому разі,— сказав Сіммії.

— А чи помічаєш,— запитав Сократ,— що саме це ти мимохіть твердиш, коли говориш, начебто душа існує, перш ніж вона ввійде в людську подобу і тіло, а поки що вона існує складена з того, що ще не існувало? Адже гармонія не має нічого спільного з тим, з чим ти її тепер уподібнюєш, бо, навпаки, спершу виникають ліра, струни і звуки, поки ще негармонійні, і лише на самому кінці з'являється гармонія і першою вона зникає. Тож як це нове твоє твердження погодити з попереднім?

— Ніяк не узгоджується,— відповів Сіммії.

— Якщо вже якесь твердження має звучати доладно, то в першу чергу те, яке стосується гармонії.

— Безперечно,— погодився Сіммії.

— Так ось оце твоє твердження не звучить влад,— зауважив Сократ.— Тому поміркуй, яке з двох тверджень ти вибираєш: те, що знання — це пригадування чи те, що душа — це гармонія.

— Безсумнівно, перше, Сократе. Бо друге я прийняв без доказу, керуючись його заманливою правдоподібністю, подібно до того, як звичайно робить більшість людей. А втім, я свідомий того, що твердження, які ґрунтуються на правдоподібності — це пустослів'я і, якщо не бути на сторожі, вони дуже легко можуть ввести людину в оману. Таке буває в геометрії та в інших галузях знання. На противагу цьому твердження про пригадування і знання ґрунтуються на основі, яка заслуговує довір'я. Бо, якщо не помилюсь, ми вже говорили, що душа існує до того, як перейде в тіло, оскільки їй властива сутність, яка походить від слова «суть», тобто «існує». Це положення я приймаю як правильне і достатньо обґрунтоване, в чому ніскільки не сумніваюсь. З уваги на це, я, очевидно, повинен визнати, що відстоювати погляд, начебто душа є гармонія, немає ніяких підстав.

— Поміркуймо ще. Як тобі здається, Сіммію, чи може гармонія або якесь інше сполучення проявити себе якимось інакше, ніж її складові частини?

— Ніяк не може.

— Значить, не може ні діяти, ні зазнавати якого-небудь впливу інакше, ніж діють і зазнають впливу її складники.

Сіммії погодився.

— Виходить, гармонія не може керувати своїми складовими частинами, навпаки, мусить іти слідом за ними?

Сіммії був тої самої думки.

— Тим паче не властиво гармонії ні рухатись, ні звучати, всупереч складовим частинам — взагалі ніяким чином протидіяти їм.

— Саме так.

— Ходімо далі. А хіба будь-яка гармонія не залежить від настройки?

— Не розумію тебе.

— Якщо краще і милозвучніше настроїти складові частини (допустимо таку можливість), то, очевидно, і гармонія буде гармонією іншої якості і вищого ступеня, якщо ж гірше і менш милозвучно, то нижчої якості і нижчого ступеня.

— Авжеж.

— А чи стосується це душі так, щоб одна душа була хоч трішечки кращою і багатшою від іншої або гіршою і біднішою саме як душа?

— Анітрохи.

— Поміркуймо далі, заради Зевса. Кажуть, що одна душа наділена розумом і добродієністю і тому хороша, а інша нерозумна, порочна і тому погана. Правильно кажуть так люди чи неправильно?

— Правильно, звичайно.

— Далі. Якщо душу будемо вважати гармонією, то як назвати те, що міститься в душах — доброту і злобу? Може, першу назовемо гармонією іншого порядку, а другу дисгармонією? І про добру душу скажемо, що вона добре настроєна і, будучи сама гармонією, містить у собі ще одну гармонію, а про другу — що вона і сама ненастроєна і іншої гармонії не містить?

— Далєбі, не знаю, що сказати,— відповів Сіммії. — Але не підлягає сумніву, що той, хто припустив би таке, сказав би щось подібне.

— Але ми вже раніше погодились,— провадив Сократ,— що ні одна душа не може бути навіть трішки більше або менше душею, ніж інша. А це означає, що одна гармонія не може бути ні більше, ні повніше або ж ні менше, ні слабніше гармонією, ніж інша. Чи не так?

— Так.

— А гармонія, що не є гармонією в більшій або меншій мірі, не може бути настроєна в більшій або меншій мірі. Так воно чи не так?

— Авжеж.

— А те, що не настроєне в більшій чи меншій мірі, чи воно буде причетне до гармонії в більшій чи меншій мірі, ніж щось інше, чи однаково?

— Однаково.

— Отже, якщо якась душа не буває ні більше, ні менше душею від іншої, залишаючись завжди однаковою, то і не буває настроєною в більшій чи меншій мірі.

— Ні, не буває!

— У такому разі та чи та душа не може бути причетна до гармонії або дисгармонії більше, ніж інша?

— Очевидно, ні.

— Раз так, то чи може одна душа виявитись причетною до зла або добра в більшій мірі, ніж інша, якщо злоба є дисгармонія, а доброта — гармонія?

— Ні, не може.

— А ще правильніше, мабуть, було б зробити висновок — щоб іти за ходом думок,— що жодна душа, Сіммію, не причетна до підлоти, раз душа — це гармонія, а гармонія, повністю залишаючись собою, тобто гармонією, тим самим ніколи не буде причетна до дисгармонії.

— Ні, звичайно.

— Значить, і душа, будучи душею в повному розумінні, не буде причетна до підлоти.

— Такий висновок можна зробити із вищесказаного.

— З нашого розмірковування випливає, що душі всіх живих створінь однаково добрі, якщо всі вони є душами в однаковій мірі.

— Мені здається, що так воно є, Сократе.

— Але чи вважаєш ти, що такий висновок правильний? Чи прийшли б наші розмірковування до такого висновку, якби наш засновок, що кожна душа це гармонія, був правильний?

— Ні в якому разі.

— Далі. Що керує всім у людині — душа, особливо коли вона розумна, чи щось інше, як гадаєш?

— Гадаю, що душа.

— А керує вона, потураючи тілесним забаганкам чи опираючись їм? Я маю на увазі ось що: коли, приміром, спека і спрага мучить тіло, душа інколи тягне

людину в протилежний бік і забороняє пити, а коли дошкуляє голод, вона не каже їсти і в незліченних інших випадках ми бачимо, як душа перечить тілу. Так воно чи не так?

— Саме так.

— А хіба ми не погодились раніше, що душа, будучи гармонією, ніколи не звучить наперекір тому, як натягнуті або відпущені, як звучать або в якому-небудь іншому стані перебувають складові частини? Хіба ми не погодились, що душа завжди іде за ними і ніколи не владарює?

— Погодились,— відповів Сіммії,— аякже.

— Що ж виходить? Чи не видно, що вона діє якраз навпаки, тобто владарює над усім тим, з чого, як твердять, вона складається, а опирається йому майже на кожному кроці і протягом усього життя всіма засобами підкорює його собі, то жорстоко аж до болю карає, змушуючи виконувати вказівки вчителя гімнастики або лікаря, то виявляє лагідність, то вдається до погроз, то напумляє, звертаючись до пристрастей, спалахів гніву і страхів немов до чогось чужого і їй невластивого. Як не згадати тут рядки Гомера, де він говорить про

Одісея:

В груди б'ючи себе, серцю він мовив своєму з докором:

«Серце, терпи! І мерзеннішу ти перетерпіло днину!...»

Чи вважаєш, що Гомер написав оці рядки, переконаний, що душа — це гармонія і слухняно кориться забаганкам тіла, а не навпаки — що вона сама владарює над ними і керує, оскільки далеко божественніша від будь-якої гармонії? Яка твоя думка?

— Клянусь Зевсом, Сократе, я такої самої думки.

— Отже, мій дорогий, нам ніяк не годиться твердити, що душа — це свого роду гармонія. Бо тоді, звісна річ, ми не поладнали б ні з Гомером, божественним поетом, ні навіть самі з собою.

Кебет підтвердив, що воно так є.

— Гаразд,— сказав Сократ. — З фіванською Гармонією² ми в ладах і можемо покладатися на її ласку. Але що робити нам з Кадмом, Кебете? Як нам прихилити його до себе, якими доказами?

— Сподіваюсь, що ти знаєш якийсь спосіб,— відповів Кебет. — Так чи інакше, твої закиди проти гармонії мене прямо-таки захопили. Це справжня несподіванка для мене. Коли Сіммії говорив і викладав свої сумніви, мені здавалось неймовірним, що хто-небудь зуміє спростувати його твердження. Тим-то я був вражений, що він не витримав навіть першого удару твоїх доказів. Беручи це до уваги, я не здивувався б, якби та сама доля спіткала і Кадмові докази.

— Любий мій,— сказав Сократ,— не треба гучних похвал. Я боюсь, аби хтось зловорожим закляттям не зіпсував дальшу нашу розмову. Зрештою, про це хай подбає божество, а ми по-гомерівськи підійдемо ближче до справи і подивимось, чи ти доречно говориш. Сутіть того, що ти хочеш з'ясувати, полягає ось у чому. Ти вимагаєш доказу, що душа наша незнищенна і безсмертна; в іншому разі, кажеш ти, відвага філософа, який має вмерти і який сповнений бадьорості й душевного спокою, сподіваючись після смерті досягнути особливе блаженство, яке не випало б на його долю, якби він прожив своє життя інакше,— його відвага позбавлена підстав і сенсу. А докази, що вона існувала до того, як ми народилися,— все це, ти кажеш, зовсім не свідчить про її безсмертність, а тільки говорить про те, що вона довговічна й існувала десь раніше і безмежно довго, багато чого пізнала і багато чого звершила. Але звідси не випливає, що вона стала безсмертна, навпаки, вже через те вхід її в людське тіло був для неї, немов хвороба, початком загибелі. І ось вона в муках проводить своє життя, щоб насамкінець загинути під час так званої смерті. І зовсім немає різниці, кажеш, чи вона ввійде в тіло один раз, чи багато разів, бо це аніяк не може потамувати наших побоювань. Якщо тільки людина при здоровому глузді, вона повинна боятися смерті, бо їй не відомо, чи душа безсмертна, і вона не

¹ Гомер. Одісея. Кн. XX, р. 17—18. Переклад Бориса Тена.

² Гармонія — дружина міфічного фіванського царя Кадма. Натяк на те, що Кебет і Сіммії — жителі Фів.

може цього довести. Приблизно до цього зводиться суть твоїх розмірковувань, Кебете. Я нагадую це ще раз навмисно, щоб нічого не випало з нашої уваги: якщо хочеш, можеш що-небудь додати або відняти.

У відповідь на це Кебет сказав:

— Ні, Сократе, нічого тепер я не хочу ні додавати, ні віднімати. Саме це є те, що я вже сказав.

Сократ замислився і довго мовчав. Відтак він озвався.

— Питання, яке ти поставив перед нами, справді-таки вельми непросте. Щоб вирішити його, спочатку треба дослідити причину народження і смерті взагалі. Якщо ти не заперечуєш, я розповім тобі дещо з мого власного досвіду, те, що стосується нашої теми. Коли що-небудь із моєї розповіді здасться тобі корисним, ти зможеш використати це для підтвердження власного свого погляду.

— Звичайно, з радістю,— відповів Кебет.

— Тож послухай, що я скажу. З юних років, Кебете, в мене була дивовижна тяга до того виду мудрості, який називають пізнанням природи. Можливість знайти причину кожного явища вабила мене надзвичайно і я безнастанно гадав: чому щось виникає, чому воно гине і чому існує. Я часто впадав у крайнощі, не знаючи, як відповісти на такі питання: коли тепло і холод, сполучаючись, викликають гниття, то чи не тоді саме, як гадали деякі, виникають живі створіння¹. За допомогою чого ми мислимо — крові, повітря чи вогню². Чи, можливо, вони тут ні до чого, а це наш мозок викликає чуття слуху, зору, нюху, а з них виникає пам'ять і уявлення, а з пам'яті і уявлень, коли вони набудуть стійкості, постає знання?

Міркував я також над тим, що все існуюче рано чи пізно йде до загибелі, над явищами, які відбуваються на небі та землі, і насамкінець був змушений визнати себе цілком невдатим для таких досліджень. Наведу хоча б один переконливий доказ цього. Раніше я дещо знав певно — так принаймні здавалось мені самому й іншим — а тепер від цих роздумів я дійшов до такої сліпоті, що втратив навіть те знання, яким володів раніше, наприклад, перестав розуміти, чому людина росте. Колись я вважав очевидним для кожного, що людина росте тому, що їсть і п'є. Адже коли з їжі до м'яса додається м'ясо, до кісток — кістки і таким самим чином до інших частин тіла додається те, що їм споріднене, то з плином часу незначна величина стає значною. Так, приміром, мала на зріст людина стає високою. Ось так я думав колись. Як, по-твоєму, слушно я думав?

— Слушно, по-моєму,— відповів Кебет.

— Або ще ось таке. Мені здавалось, що коли одна людина, стоячи поруч з іншою, виявлялась вищою на цілу голову, то це є доказ, що вона висока. Так само різними на зріст здавались мені два коні, які стояли поруч. Або ще ясніший приклад: десять видавались мені більшим від восьми тому, що до восьми додається два, а річ довжиною в два лікті довшою від речі в один лікоть, тому що переважає його на половину власної довжини.

— Гаразд, а що ти думаєш про все це тепер? — запитав Кебет.

— Тепер, клянусь Зевсом,— правив Сократ,— я далекий від думки, начебто причина всього цього мені відома. Я навіть не впевнений, чи коли до одиниці додати одиницю, то чи одиниця, до якої додали іншу, стала двома, чи додана одиниця і та, до якої додають, стають двома через додання одної до другої. Бо мене дивує ось що: поки кожна з них була окремо від другої, тоді кожна була одиницею і двох тоді не було, але коли вони зблизились, то, очевидно, це зближення стало причиною виникнення числа «два». Не розумію також того, яким чином коли хтось поділить одиницю навпіл, то поділ стає причиною виникнення двох, причому тоді причина буде цілком протилежна попередньому утворенню двох. У першому випадку ми твердили, що одиниці взаємно зближуються і додаються одна до другої, а тепер кажемо, що одна від другої відокремлюються і віддаляються. Так само не можу переконати себе, буцімто розумію, чому і як виникає одиниця або що-небудь інше — взагалі чому щось виникає, гине або існує. Одне слово, такий спосіб дослідження мені не до вподоби, тому я шукаю собі, плутаючись, іншого.

¹ Саме так пояснювали походження всього живого давньогрецькі філософи Анаксимен, Емпедокл, Анаксагор.

² Маються на увазі теорії Емпедокла, Анаксимена і Геракліта.

Одного разу мені хтось сказав: він прочитав у творі Анаксагора, що всьому у світі дає лад і є причиною всього розум. Ця причина припала мені до душі, і мені здавалося, що це чудовий спосіб пояснення, коли причиною всього є розум. Я гадав, що якщо воно так, то розум повинен якнайретельніше пильнувати ладу у всьому, вказувати місце кожній речі там, де їй належить бути. Отже, якщо хтось хоче виявити причину, внаслідок якої щось постає, гине або існує, той зобов'язаний вияснити, як найкраще тій чи тій речі існувати, діяти чи зазнавати якогось впливу. Виходячи з таких міркувань, людині не слід досліджувати ні в самій собі, ні в оточенні нічого іншого, крім того, що найдосконаліше і найкраще. Зрозуміло, вона неодмінно повинна знати і те, що гірше, бо предметом одного і того ж знання є те, що краще, і те, що гірше. Отак я собі розмірковував і радів, переконаний, що знайшов в Анаксагорі вчителя до душі собі, який вкаже мені причину буття, доступну моєму розумові. Він перш за все скаже, чи земля плоска чи кругла, відтак виявить доконечну причину, подасть найкраще пояснення, доводячи, що Землі найкраще бути такою, а не іншою. І якщо він скаже, що вона міститься в центрі Всесвіту, то пояснить ще, чому їй найкраще бути в центрі. Якби Анаксагор мені все це пояснив, я ладен був не шукати іншої причини. Був у мене намір розпитати в нього в такий же спосіб про Сонце, Місяць і зірки, про швидкість їхнього руху, про їхні повороти та інші стани, зокрема чому кожне з них діє так, а не інакше або зазнає впливу такого, а не іншого. Я ні на хвилину не допускав, що Анаксагор після того, як назвав розум творцем світового ладу, внесе ще якусь іншу причину, окрім тої, що їм найкраще бути в такому становищі, в якому вони перебувають тепер. Я вважав, що, вказавши на причину кожного з них зокрема і всіх разом, він відтак пояснить, що найкраще для кожного зокрема і в чому полягає їхнє спільне благо. І цю свою надію я не віддавав би ні за що у світі! З великим запалом я накинувся на твори Анаксагора, щоб мерщій їх прочитати і якнайскоріше дізнатися, що найкраще і що найгірше.

Проте, мій друже, ця приваблива надія хутко почала покидати мене, коли я в дальшому ході читання помітив, що розум у Анаксагора не має ніякого застосування і лад у Всесвіті не пояснюється ніякими причинами, замість того вчений безпідставно посилається як на причини на повітря, ефір, воду і таке інше. Мені думається, що це виглядає так само, якби хтось, наприклад, спершу говорив, що Сократ у всіх діях керується розумом, а відтак узявшись пояснювати причини кожної дії зокрема, сказав: «Сократ тепер сидить тут тому, що його тіло складається з кісток і сухожилок, кістки тверді і з'єднані між собою суглобами, а сухожилки мають здатність розтягуватись і розслаблюватись і оточують кістки разом з м'ясом і шкірою, яка все покриває. Оскільки кістки можуть вільно рухатись у своїх суглобах, сухожилки, розтягуючись і напружуючись, дають Сократу змогу згинати ноги і руки. Саме завдяки цьому він сидить тут, зігнувшись». А для нашої розмови він міг би подати якісь інші причини, якот: голос, повітря, слух та тисячу інших подібних, знехтувавши справжніми причинами, а саме тим, що, оскільки афіняни вважали за доцільне засудити мене на смерть, то я, в свою чергу, вважав за краще сидіти тут і за справедливіше залишитись на місці і зазнати кари, до якої мене присудили. Бо, далекі, ці жили і кістки вже давно, гадаю, були б де-небудь у Мегарах або в Беотії, куди б вони потрапили, якби я керувався хибним поглядом про те, що найкраще, і замість тікати й сховатися, не вважав за справедливіше і чесніше прийняти будь-яку кару, яку мені ухвалила держава.

Отж, подавати такого роду причини — чистісіньке безглуздя. Якби хтось сказав, що без усього цього, тобто без кісток, сухожилок та без інших частин тіла, я неспроможний був би робити те, що мені до вподоби, то він сказав би правду. Але доводити, що сухожилки і кістки є причиною моїх дій і водночас казати, що я через те керуюсь розумом, а не тому, що вибираю найкращу поведінку, оце було б повним безглуздем. Це означало б не вміти вбачати різницю між справжньою причиною і тим, без чого причина не могла б бути причиною. Мені здається, що саме це друге багато хто, немов рухаючись навіпамацьки у темряві, називають самою причиною, хоч ця назва й зовсім неправильна. І внаслідок цього один уявляє собі, що Земля стоїть непорушно під небом, окутана якимсь вихором, інший уявляє її схожою на широку діжу,

підперту підставкою з повітря¹, але тої сили, завдяки якій усе якнайкраще влаштовано так, як воно є тепер, вони не шукають і навіть не вбачають у ній великого божественного впливу. Їм уявляється, що вони винайдуть колись Атланта, дужчого від того, безсмертного, спроможного ще надійніше тримати все на собі, і зовсім не здогадуються, що насправді все тримається на добрій обов'язку. Я з невимовною радістю пішов би в науку до кого завгодно, аби тільки дізнатися і збагнути таку причину. Але, коли я її не зміг знайти і ні сам не зумів відкрити, ні від інших дізнатись, тоді я вдруге вирушив у похід шукати причини. Якщо хочеш, розповім тобі, Кебете, як я їх шукав.

— Навіть дуже хочу,— відповів Кебет.

— Після того,— провадив Сократ,— як я визнав за краще відмовитися досліджувати буття, я вирішив бути обережним, щоб зі мною не сталося те, що буває з тими, що спостерігають і вивчають сонячне затемнення. Дехто з них псує собі очі, дивлячись на Сонце прямо, замість того, щоб споглядати його зображення на воді або на якійсь подібній поверхні. Тоді-то я з острахом подумав, щоб мені часом не довелося зовсім осліпнути душею, якщо я буду розглядати речі очима і пробувати досягнути їх за допомогою якогось із чуттів. Тим-то я визнав за доцільне вдатися до умоглядних понять і в дзеркалі їх досліджувати істину буття. Можливо, зрештою, моє порівняння деякою мірою не точне, бо не можу погодитися з тим, що той, хто досліджує буття в поняттях, краще бачить його у відображенні, аніж той, хто розглядає його в наочних проявах. Так чи інакше, я пішов цим шляхом, тобто кожен раз покладався на поняття, яке вважав найбільш певним, і те, що, на мій погляд, узгоджується з ним, я приймаю за істину,— чи йдеться про причину, чи про щось інше, а те, що не згідне з ним, я вважаю неправдивим. Але я хотів би ясніше висловити тобі свою думку. Бо мені здається, що ти мене не зовсім розумієш.

— Ні, присягаюся Зевсом,— сказав Кебет. — Не дуже-то розумію.

— Але ж я не кажу нічого нового, а повторюю те, що говорив завжди — і колись, і тільки що в нинішній нашій розмові. Я хочу показати тобі той вид причини, який я досліджував, і знову вертаюся до того, про що стільки разів була мова, і з нього починаю, виходячи з точки зору, що існує краса сама по собі, і добро, і велич, і таке інше. Якщо погодишся зо мною і визнаєш, що воно так і є, то це, сподіваюсь, допоможе мені виявити причини і довести тобі, що душа безсмертна.

— Вважай, що я згоден, і розмірковуй далі.

— Так ось, дивись, чи ти погодишся з тим, про що буде далі мова. Якщо існує що-небудь прекрасне, окрім прекрасного самого по собі, то воно, гадаю, може бути прекрасним лише завдяки тому, що причетне до прекрасного самого по собі. Так само можна вважати щодо всього іншого. Чи вважаєш ти вагомою таку причину?

— Вважаю.

— Якщо так, то я не розумію і ніяк не можу збагнути інших причин, вельми хитромудрих. Коли мені кажуть, що та чи та річ прекрасна завдяки своєму чудовому кольору чи формі чи ще якоюсь видимістю, я не зважаю на такі докази, бо вони тільки збивають мене з пантелику. Зате прямо, без викрутасів, можливо навіть занадто немудро дотримуюсь єдино правильного пояснення: ніщо інше не робить річ прекрасною, як присутність у ній прекрасного самого по собі² або спільність з ним, залежно від того, в якій мірі воно знаходить там свій вияв. Я не буду про це розводитись, лише підкреслюю, що всі прекрасні речі стають прекрасними через прекрасне само по собі. Кращої відповіді, мені думається, не можна дати ні собі самому, ні іншим. Дотримуючись такого твердого погляду, я ніколи не спіткнуся. Бо певнішої відповіді не можна дати ні собі самому, ні будь-кому іншому: все прекрасне стає прекрасним завдяки прекрасному самому по собі. Чи й тобі також так здається?

— Авжеж.

— Отож і великі речі стали великими і більші більшими завдяки великому самому по собі, а менші — меншими завдяки малому самому по собі?

— Так.

¹ Що земна твердь підперта повітряними струменями, вчив Емпедокл.

² Свою ідею «прекрасного самого по собі» Платон розвиває в діалозі «Бенкет».

— Значить, якби тобі сказали, що один чоловік вищий за іншого на голову, а той інший нижчий на голову за першого, ти не погодився б з таким твердженням, а відкинув би його, сказавши таке: «Я тверджу лиш одне, що будь-яка річ, більша від іншої речі, стає такою завдяки великому, а все, що менше, стає меншим завдяки малому, тобто мале робить його меншим». А якби ти сказав, що хтось на голову вищий, а інший — нижчий, тобі, гадаю, довелося б чекати заперечення: насамперед через те, що більше у тебе є більше, а менше — менше з тої самої причини, далі через те, що більше робить більшим мале завдяки голові, яка сама собою мала. А це вже була б дивина: стати великим завдяки малому! То як, чи не побоявся б ти таких заперечень?

— Побоявся б! — погодився, усміхаючись, Кебет.

— Отож, ти побоявся б твердити, що десять більше від восьми на два і з цієї причини перевищує вісімку, а сказав би, що перевищує вісімку кількістю і через кількість? І що предмет у два лікті більший від предмета в один лікоть завдовжки, а не на половину власного розміру? Адже і тут треба боятися того ж самого?

— Цілком слушно!

— Що ж далі? Хіба ти зміг би твердити з певністю, що коли додають одиницю до одиниці, то причиною появи двох є додавання, а коли розділяти одиницю — то причиною половини є поділ? Хіба не волав би ти на весь голос, що тобі відомий лише один-єдиний спосіб виникнення будь-якої речі: її причетність до особливої сутності, до якої вона має бути причетна, і що в даному випадку не знаєш ніякої іншої причини виникнення двійки, крім її причетності до сутності двійки. Усе, що має стати двома, повинно бути причетним до сутності двійки, а те, що має стати одним — до сутності одиниці. А всілякі ділення, додавання та інші подібні тонкощі краще залиш і не чіпай. На ці питання хай відповідають мудріші за тебе, а ти, боячись, як-то кажуть, власної тіні і власної неосвіченості, стоячи на міцній основі, відповідав би їм так, як я кажу. А якщо хтось учепиться за саму основу, ти не звертай на це уваги і не квапся з відповіддю, аж поки з'ясуєш, які випливають з неї наслідки, чи вони не суперечать один одному. А коли треба буде виправдати саму основу, обгрунтуй це в такий самий спосіб — шукай іншу підставу, кращу порівняно з першою, аж поки знайдеш тверду опору. Важливо, щоб ти не плував одного з другим, розмірковуючи водночас і про вихідне поняття, і про його наслідки, як роблять софісти, адже ти хочеш хоч трішки прозирнути в істинну суть речей, а серед них немає жодного, хто сушив би над цим голову. Вони такі впевнені в своїй мудрості, що можуть навести туману в найпростіших речах і ще й будуть цим хизуватися. А ти, якщо вважаєш себе філософом, вчиниш, гадаю, так, як я раджу тобі.

— Щира правда,— в один голос вигукнули Сіммії і Кебет.

ЕХЕКРАТ. Клянусь Зевсом, Федоне, розмірковування Сократа дуже глибокі. На мою думку, Сократ говорив украй ясно, так що зрозуміти його спроможний кожний, хто має в голові хоч крихітку клею.

ФЕДОН. Правильно, Ехекрате, всі присутні були такої думки.

ЕХЕКРАТ. Та й ми такої ж думки, хоч нас там не було, і ми лише тепер про це чуємо. А про що далі велась мова?

ФЕДОН. Наскільки мені не зраджує пам'ять, коли Сіммії і Кебет погодилися з ним і визнали, що кожна з ідей існує самостійно і що речі, будучи причетними до них, мають від них назви, Сократ тоді запитав:

— Якщо так думаєш, то, називаючи Сіммія більшим від Сократа і меншим від Федона, ти твердиш, що в Сіммія є водночас і одне і друге — велике і мале само по собі. Чи не так?

— Так.

— Але ти згоден зо мною, що твердження «Сіммії вищий за Сократа» не зовсім відповідає дійсності. Адже Сіммії вищий не тому, що він Сіммії, а лише завдяки тому великому, що є в ньому. І вищий він за Сократа не тому, що Сократ є Сократ, а тому, що Сократ причетніший до малого, порівняно з великим, до якого причетний Сіммії.

— Правильно.

— Отож нижчий він від Федона не тому, що Федон — це Федон, а тому, що Федон причетніший до великого порівняно з малим, до якого причетний Сіммії.

— Так воно є.

— Таким чином, Сіммія можна назвати водночас малим і великим, бо, будучи посередині між двома іншими, він високому зростові одного протиставляє свій низький, а низькому зростові другого — свій високий.

Тут Сократ усміхнувся і сказав:

— Мабуть, я тепер почну говорити як по писаному. Однак, хоч як би воно було, я говорю, думається мені, доречно.

Кебет підтакнув.

— Мені хочеться,— продовжував Сократ,— щоб ти поділяв мій погляд. Вважаю, що не тільки велике ніколи не захоче бути одночасно і великим, і малим, але навіть у нас велике ніколи не допустить малого і не дасть себе перевищити. Тут має місце одне з двох: або велике відступить і втече, коли до нього наблизиться протилежність, тобто мале, або загине, коли воно підійде впритул. Бо, якщо велике залишиться на місці і прийме мале, то воно стане чимсь іншим, ніж було раніше, а цього воно собі не бажає. Так, наприклад, я прийняв і допустив мале, але залишаючись таким, яким я є: малим. Зате велике, будучи великим, не сміє перетворитися в мале. Подібно і мале в нас ніколи не захоче стати ані бути великим. І взагалі жодна з протилежностей, залишаючись тим, чим вона є, не хоче ні перетворитись в іншу протилежність, ні бути нею, але або відходить, або загигає при такій зміні.

— І мені здається, що воно так є,— сказав Кебет.

Хтось з присутніх, почувши це (на жаль, не пам'ятаю добре, хто це був), озвався:

— Заради богів, хіба ми раніше не погодились якраз із протилежним тому, що говоримо тепер, а саме, що з меншого виникає більше, а з більшого менше і що взагалі саме в такий спосіб протилежності походять з протилежностей? А тепер, мені здається, ми твердимо, що цього взагалі ніколи не буває!

Сократ повернувся до нього, і, вислухавши, дав таку відповідь:

— Ти сказав це доречно! Тільки ти не зрозумів різниці між тим, що мовиться тепер, і тим, про що йшлося тоді. Тоді була мова про те, що з протилежної речі постає протилежна річ, а тепер ми кажемо, що сама протилежність ніколи не може перетворитись у власну протилежність ні в нас, ні в природі. Тоді, мій друже, ми розмірковували про речі, які містять у собі протилежне, і на цій підставі ми називали кожну з них іменами цих протилежностей, а тепер розмірковуємо про самі протилежності, наявність яких дає назви речам: це вони, доводимо ми тепер, ніколи не хочуть виникати одна з другої.

Тут він поглянув на Кебета і запитав:

— Може, і тебе, Кебете, збентежило що-небудь з того, що він сказав?

— Ні,— відказав Кебет,— цього не скажу. Все ж визнаю, що не одне бентежить мене.

— Отже, ми цілком згодні в тому, що протилежність ніколи не буде протилежна сама собі?

— Так, без сумніву.

— А ще подумай, чи погодишся зі мною в такому питанні. Називаєш ти що-небудь холодним або гарячим?

— Авжеж.

— Чи це те саме, що сказати «сніг» і «вогонь»?

— Ні, не те саме, клянусь Зевсом.

— Значить, гаряче — це щось інше, ніж вогонь, а холодне — щось інше, ніж сніг?

— Так.

— Але ти, очевидно, знаєш, що ніколи сніг, як ми тільки що говорили, прийнявши тепло, не може бути тим, чим був раніше, тобто снігом і заодно гарячим, бо з наближенням тепла він або почне відступати перед ним, або перестане існувати.

— Цілком слушно.

— Подібно вогонь з наближенням холоду або відступить, або перестане

існувати, він-бо не в силах буде, прийнявши холод, бути далі тим, чим був раніше, тобто вогнем і водночас холодом.

— Правду кажеш.

— Отже, в деяких подібних випадках трапляється, що одна і та ж назва закріплюється назавжди не тільки за самою ідеєю, а й за чимось іншим, що хоч не є ідеєю, але наділене її виглядом, поки існує. Що саме я маю на увазі, мабуть, стане тобі зрозумілим із таких прикладів. Непарне завжди повинно зберігати таку назву, якою ми його називаємо, чи не завжди?

— Ясна річ, завжди.

— Чи це стосується лише непарного із усього, що існує (в цьому полягає моє запитання), чи також іще чогось іншого, яке хоч і не те саме, що непарне, все ж, крім власної назви, повинно завжди називатися непарним, бо своєю природою невіддільне від непарного? Що я маю на увазі, видно з багатьох прикладів, зокрема трійки. Так ось, придивись до числа «три». Чи не вважаєш, що його завжди треба називати його власною назвою і назвою непарного, хоч непарне не те саме, що трійка? Втім, така вже природа і трійки, і п'ятірки, і взагалі половини всіх чисел, що кожне з них непарне, хоч жодне з них не збігається з непарним. Зате два, чотири і будь-яке з другого ряду чисел, хоч ні одне з них не збігається повністю з парним, завжди парні. Чи згоден ти зо мною, чи ні?

— Як тут не погодитись! — відповів Кебет.

— Тож напруж увагу і подумай, що я хочу тобі пояснити. Йдеться про те, що не тільки всі ці протилежності виключають одна одну, а й все те, що по суті не протилежне одне одному, але містить у собі щось із протилежності. Навіть воно, як видно, не схильне приймати тої ідеї, яка протилежна ідеї, вміщеній в ньому самому, а з наближенням її або гине, або відступає. Хіба ми не скажемо, що число «три» радше загине і перенесе що завгодно, але, залишаючись трійкою, не стане ніколи парним числом?

— Авжеж.

— До речі, два не протилежне трьом?

— Ні.

— Отже, не тільки протилежні ідеї не переносять взаємного зближення, а й існує багато чого, що не допускає зближення з протилежним?

— Цілком правильно.

— Спробуймо тепер по змозі визначити, що нам розуміти під оцим «дещо інше».

— З задоволенням.

— Чи це не те, мій Кебете, що, оволодівши якоюсь річчю, не лише змушує її мати власну ідею, а й, окрім того, ідею чогось протилежного?

— Що ти маєш на увазі?

— Саме те, про що ми тільки-но говорили. Адже ти, либонь, знаєш, що будь-яка річ, якою оволодіє ідея трійки, є обов'язково і три, і заодно непарне.

— Справді, так воно є.

— До такої речі, твердимо ми, ніколи не підступить ідея, протилежна тій формі, яка цю річ утворює.

— Правильно.

— І утворила її ідея непарності?

— Так.

— А протилежна їй яка ідея? Парності?

— Так.

— Значить, до числа три ідея парності ніколи не наблизиться?

— Так, ніколи.

— Отже, число три не має нічого спільного з парністю?

— Ні в якому разі.

— У такому разі число три непарне.

— Так.

— Я говорив вам, що нам необхідно визначити те, що, не будучи протилежним чомусь іншому, все ж не приймає цього як протилежного. Так, наприклад, трійка, хоч і не протилежна парності, однак не приймає її, бо трійка завжди привносить щось протилежне парному. Подібно двійка являє собою

повну протилежність непарності, як вогонь є протилежністю холоду і таке інше. Тепер подумай, чи не дати нам таке визначення: не тільки протилежне не допускає до себе протилежного, а й те, що могло б привнести щось протилежне в те, до чого само наблизиться, так що ніколи не прийме нічого, протилежного тому, що воно привносить. Згадай-но ще раз (інколи не завадить і декілька раз слухати про одне і те ж): число п'ять не прийме ідеї парності, а десять, як подвоєне п'ять,— ідеї непарності. Сама десятка, хоч і не має своєї протилежності, однак не прийме ідеї непарності. Так само ні півтора, ні інші числа з половиною не приймуть ідеї цілого, ні третина, як усі інші дробі. Ну що, чи встигаєш ти стежити за моєю думкою і чи поділяєш її?

— Поділяю, та ще й з великим задоволенням.

— Тоді говори мені знову від початку. Тільки тепер відповідай мені, будь ласка, не так, як я питаю, а наслідуючи мене. Я пропоную це, бачачи з нашого попереднього розмірковування, що ми, крім однієї влучної відповіді, можемо знайти ще іншу, не менш влучну. Якби ти запитав мене, як зробити, щоб тіло стало теплим, я не дав би тобі надійної, але невченої відповіді, кажучи, що мусить увійти в тіло тепло, проте навчений нашим розмірковуванням, відповів би вдаліше — що вогонь. Так само якби ти запитав мене, яка причина того, що тіло хворіє, то у відповідь я сказав би: від гарячки (а не від хвороби). Так само, якщо запитаєш мене, що повинно статися з числом, щоб воно стало непарним. Я відповім, що не непарність, а одиниця. І так далі. Тепер скажи, тобі досить ясно, що я маю на увазі?

— Цілком ясно.

— Тоді відповідай, що мусить появитись в тілі, щоб воно було живим?

— Душа,— сказав Кебет.

— Чи так буває завжди?

— Не може бути інакше.

— Отож, хоч куди душа входить, вона завжди вносить туди життя?

— Аякже.

— А чи є якась протилежність життю, чи немає такої?

— Є.

— Яка?

— Смерть.

— Безперечно. А чи з того, в чому ми вже погодилися, не виникає, що душа ніколи і ні в якому разі не прийме протилежного тому, що вона сама завжди приносить?

— Обов'язково виникає.

— Який же висновок? Як ми тільки що назвали те, що не приймає ідеї парного?

— Непарним.

— А як назвемо те, що не приймає справедливості, і те, що ніколи не прийме майстерності?

— Одне — немайстерним, друге — несправедливим.

— Гаразд. А те, що не прийме смерті, як назвати?

— Безсмертним.

— А душа смерті не підлягає?

— Ні.

— Виходить, душа безсмертна?

— Безсмертна.

— Гаразд. Отже, будемо вважати, що це доведено? Чи як ти гадаєш?

— Так, причому цілком достатньо, Сократе.

— Підемо далі, Кебете. Якби непарне мало бути незнищеним, то, очевидно, незнищеним було б і три.

— Не інакше.

— Значить, якби на долю холодного випало бути незнищеним, то, коли до снігу приблизили б тепло, він відступив би цілий і нерозталий, хіба не так? Адже ні загинути він не міг, ні приймати теплоту, залишаючись самим собою.

— Правду кажеш,— погодився Кебет.

— Так само, гадаю, якби незнищеним було гаряче, то, коли до вогню

підходило б щось холодне, вогонь ніколи б не погасав і не гинув, а відступав би цілим і непошкодженим.

— Безперечно.

— Подібно, очевидно, треба розмірковувати і про безсмертне. Справді-бо, якщо безсмертне незнищенне, то душа ніяк не може загинути, коли до неї підійде смерть. Адже, згідно із сказаним попередньо, вона не прийме смерті і не буде мертвою. Так само не буде парним ні три, ні будь-яке інше непарне, ні вогонь не буде холодним, ні жар, який є в ньому. «Що, власне кажучи, заважає непарному,— може сказати хтось,— не перетворюючись у парне, з наближенням парного, як ми домовились, загинути і віддати своє місце парному?» Якби хтось так говорив, ми не мали б підстави твердити, що непарне не загине, бо непарному не властива незнищенність. Але якби було визнано, що воно незнищенне, то ми легко доводили б, що з наближенням парного непарне і три відходять геть. Так само можна б рішуче твердити про вогонь і тепло та про все інше. Хіба не так?

— Саме так.

— Тепер про безсмертне. Якщо ми погодилися, що воно незнищенне, то душа не тільки безсмертна, а й незнищенна. Якщо ж ні, то потрібна тут якась нова доказовість.

— Ні, ні,— відповів Кебет,— заради цього не потрібні нам нові докази. Навряд чи що-небудь уникне загибелі, якщо навіть безсмертне, будучи вічним, її прийме.

— Усі, думаю,— продовжував Сократ,— згодні в тому, що ні бог, ні сама ідея життя, ні взагалі все інше безсмертне ніколи не гине.

— Усі люди згодні в цьому, клянусь Зевсом, а ще більше гадаю — боги.

— Отож, оскільки безсмертне незнищенне, то душа, якщо вона безсмертна, повинна бути заодно і незнищенною.

— Безперечно, повинна.

— Значить, коли до людини навідається смерть, то смертне начало, очевидно, вмирає, а безсмертне відходить геть цілим і непошкодженим, уникаючи смерті.

— Мабуть, так.

— Виходить, немає ніякого сумніву, Кебете, що душа безсмертна і незнищенна, а душі наші справді будуть існувати в Аїді.

— Я, Сократе, ніскільки не можу заперечити твоїх розмірковувань і цілком їм довіряю. Але якщо Сіммії або хтось інший бажає взяти слово, хай це зроблять, бо не годиться відмовчуватись. Адже другої нагоди, кращої від сьогоднішньої, щоб висловитись або почути твої міркування на цю тему, вже не буде, так що не варто відкладати.

— Щодо мене,— озвався Сіммії,— то я не маю ніяких підстав сумніватися в чому-небудь із сказаного. Все ж важливість питання, яка є предметом нашого обговорення і недовіря до людських можливостей, спонукають мене в глибині душі засумніватись у всьому тому, про що тут була мова.

— І не тільки в цьому, Сіммію,— зауважив Сократ,— ти цілком правий, та й попередні наші положення, хоч ви їх і вважаєте достовірними, все ж їх потрібно розглянути докладніше. І якщо ви їх як слід дослідите, то, гадаю, переконаєтесь у правоті моїх слів настільки, наскільки може переконатися людина. А коли моя думка стане для вас ясною, ви припините далішні пошуки.

— Ти правду кажеш,— сказав Сіммії.

— Тепер нам треба, друзі,— провадив Сократ,— розглянути ще таке питання. Якщо душа безсмертна, то вона вимагає піклування не лише на оцей відрізок часу, який називаємо життям, а й на всі часи. А якщо хтось не турбується про свою душу, то він наражає її на серйозну небезпеку. Справді-бо, якби смерть означала кінець усього, то це була б дорогоцінна знахідка для поганих людей: вмираючи, вони позбувалися і тіла і разом з душею своєї порочності. Але тепер, коли виявилось, що душа безсмертна, то для неї немає, либонь, іншого захистку і порятунку від бід, хіба оце одне: стати по змозі якнайкращою і якнайрозумнішою. Адже душа, відходячи в Аїд, не забирає з собою нічого, крім освіченості і вихованості; вони, кажуть, принесуть

покійному велику користь або непоправну шкоду з самого початку дороги в потойбічний світ.

А розповідають про це таке. Щойно хтось помре, його геній, який супроводив його за життя, забирає його і веде в місце, де всі збираються, щоб стати перед судом і потім вирушити в Аїд разом з тим провідником, якому велено перевести душі звідси туди. Після того, як там їм буде визначена подальша доля відповідно до їхньої поведінки за життя і після закінчення строку перебування в тому місці, вони під керівництвом іншого провідника повертаються сюди. Такий круговорот здійснюється неодноразово протягом довгих проміжків часу. Зрештою їхня подорож не така, як її описує Есхіл у Есхіла¹. Він-бо каже, що в Аїд веде проста дорога, а мені вона здається ані простою, ані єдиною, тому що тоді не потрібні були б провідники, адже ніхто не міг би заблудитись, якби була одна-єдина дорога. Ні, на ній, очевиднож, чимало роздоріж і різних об'їздів. Я роблю свій висновок із священних обрядів і звичаїв, яких дотримуються люди тут, на землі. Душа добра, чесна і розумна слухняно йде за провідником і розпізнає те, що її оточує. А душа, яка жадібно прив'язана до тіла, як я вже говорив раніше, довго ширяє побіля нього і біля зримого місця², довго опирається і страждає, аж поки її нарешті силоміць забере і відведе геть прикріплений до неї геній. А коли душа нечестива, яка скоїла якийсь злочин або заплямувала себе гідким убивством чи іншим ганебним учинком, які здійснюють подібні їй душі, від такої тікають і відвертаються інші, не бажаючи бути ні її супутниками, ні провідниками. Через те вона змушена блукати в повній нужді і горі, аж поки прийде визначений час, після якого сама необхідність втягує її в житло, якого вона заслуговує. Зате душа, яка провела життя в чистоті і стриманості, одержує богів як супутників і провідників і поселяється в місці, яке їй до вподоби. А на землі, як мене запевняли, є безліч чудових місць, до того ж вона не така вже й велика, як вважають ті, хто її описував.

Тут Сіммії перебив його:

— Що ти кажеш, Сократе! Бо про Землю і я сам чимало чув, але не те, що ти знаєш. Тим-то охоче тепер послухав би тебе.

— Розумієш, Сіммію, для того, щоб просто розповісти, що і як, мистецтва Главка, на мою думку, не потрібно, але довести, що саме так воно і є, то це надзвичайно важко і тут не допоможе навіть Главк³. Мені принаймні це було б не під силу. І навіть якби я був спроможний це зробити, то мені тепер не вистачило б життя на таку довгу розмову. Але який, за моїм уявленням, вигляд Землі і які її краї, я можу вам розповісти: в цьому ніяких труднощів немає.

— Чудово, — сказав Сіммії. — Нам і цього вистачить.

— Ось які мої уявлення про Землю. По-перше, якщо Земля кругла і міститься посередині неба, то вона не потребує ні повітря, ні якоїсь іншої сили, яка б не допускала її падіння. Для того, щоб вона утримувалася посередині, досить однорідності неба і власної рівноваги Землі, бо однорідний предмет, який перебуває в рівновазі, вміщений в середину однорідного середовища, не може перехилятися у будь-який бік, і тому залишається однорідним і нерухомим. Оце перше, в чому мене переконали.

— І правильно, — зауважив Сіммії.

— Далі. Я впевнився, що Земля дуже велика і що ми, люди, її мешканці від Фасіса до Гераклових стовпів⁴, населяємо лише малу її частину та й то тіснимось навколо нашого моря, немов мурашки або жаби навколо болота, а багато інших народів живуть у багатьох інших місцях, подібних до наших. Всюди на Землі є сила-силенна долин, різних за своїм виглядом і величиною, куди спливають вода, мряки і вітер. Сама ж Земля висить чиста в чистому небі, де рухаються зірки. Більшість тих, що вивчають будову світу, називають це небо ефіром⁵. Оподи з ефіру постійно спливають у западини Землі у вигляді мряк, води і повітря.

¹ Мається на увазі герой однойменної трагедії Есхіла.

² Зримає місце — могила, навкруг якої блукає душа померлої людини.

³ Главк — легендарний майстер, винахідник музичних інструментів.

⁴ Фасіс (суч. Ріон у Грузії) і Гераклові стовпи (суч. Гібралтар) — крайні рубежі античної ойкумени.

⁵ Під ефіром Платон розуміє верхню частину атмосфери — чисте повітря, якому протиставляється «аер» — повітря поблизу Землі.

А ми, які живемо в цих западинах, не усвідомлюємо цього і нам здається, що живемо на самій поверхні Землі, подібно до того, якби хтось, живучи на дні моря, уявляв, начебто живе на його поверхні, і, дивлячись крізь воду на Сонце і зірки, море вважав небом. Через свою повільність і безсилість він ніколи не піднявся б до морської поверхні, ніколи не вплив би і не підняв голову над водою, щоб побачити, наскільки чистіший і прекрасніший наш світ від того, в якому він живе, ані навіть не почув би про це від якогось очевидця.

Те ж саме і з нами. Ми живемо в одній із земних западин, а здається нам, нібито ми живемо на поверхні, повітря називаємо небом, переконані, що по цьому небі рухаються зірки. А все від того, що через кволість і повільність ми не в спроможі досягти крайніх меж повітря. А якби все-таки кому-небудь поталанило проникнути до його краю або, здобувши крила, знятися вгору, то, немов риби тут, у нас, які вистромивши голови з моря, бачать цей наш світ, так само і він, піднявши голову, побачив би тамтешній світ. І якби він не вмер з дива, споглядаючи це видовище, то дізнався б, що там є справжнє небо, справжнє світло і справжня Земля. А наша Земля, її кам'яні гори і всі обшири, потріскані й пориті яругами, немов морські стрімчаки, роз'їдені сіллю. Нічого гідного уваги в морі не родиться, нічого досконалого, можна сказати, там немає, а якщо десь там є земля, то лише розкришені скелі, пісок, безконечний мул і твань. Коротко, все це ніскільки не витримує порівняння з красою наших місць. А наскільки відрізняється той світ від нашого! Якщо тільки доречно тепер переказати міф, Сіммію, то варто б послухати, яка вона, та Земля, під самим небом.

— О, звичайно,— відповів Сіммії,— ми охоче послухали б цей міф.

— Отже, друже, кажуть насамперед, що та Земля, якщо подивитись на неї згори, схожа на м'яч, зшитий з дванадцяти шматків шкіри, строкато розмальований різними кольорами. Фарби, вживані нинішніми живописцями, можуть давати уявлення про ці кольори. Але там уся Земля сяє такими кольорами, до того ж куди яскравішими і чистішими, ніж у нас. В одному місці вона пурпурна і напрочуд прекрасна, в іншому золотиста, в ще іншому біла, причому біліша від крейди і снігу, та й інші кольори; які там спостерігаються, такі ж прекрасні, причому їх там у далеко більшій кількості і гарніші від тих, що їх бачимо тут. Ба навіть самі її западини, хоч заповнені водою і повітрям, мальовничі, сяють різноманітністю незвичайних кольорів, так що виглядає ця Земля, наче різнобарвна картина.

На такій Землі розвиваються і своєрідні рослини — дерева і квіти, дозрівають плоди, і гори тут своєрідні, камені приваблюють своєю гладкістю, прозорістю і чудовим різнобарв'ям. Їхні частиночки — саме оці камінчики, які так цінуються в нас, тобто сердолики, яшми, смарагди та інші подібного кшталту. А там усі без винятку камені такі ж або ще гарніші. Причиною того є те, що тамтешні камені чисті, непошкоджені, цілі, не так, як наші, які роз'їдає гнилизна і сіль з каламуті, що спливає в наші западини: вони ж бо спричиняють бридкість і хвороби у каменів і ґрунті, у тварин і рослин. Такими природними красотами щедро обдарована та Земля, до того ж багата вона на золото, срібло та інші дорогоцінні метали. Вони лежать у всіх на очах, їх безліч на кожному кроці, так що оглядати ту Землю — справжня насолода для очей.

І тварин там усіляких без ліку, населяють її і люди, з яких одні живуть у глибині суходолу, інші — на краю повітря, як ми селимось навколо моря, ще інші — на островах, розташованих неподалік від материка і оточених повітрям. Одне слово, чим для нас і для наших потреб є вода і море, тим для них повітря, а чим для нас повітря, тим для них — ефір. Клімат там урівноважений так, що люди зовсім не хворіють і живуть набагато довше, ніж ми. Зором і слухом, і розумом та всім іншим вони відрізняються від нас настільки, наскільки повітря чистотою перевищує воду або ефір — повітря. Є в них і храми, і священні гаї богів, в яких справді живуть боги і спілкуються з людьми за посередництвом знамень, віщувань і видінь. Люди бачать там Сонце, Місяць і зірки такими, якими вони є насправді. Та й інші види блаженства доступні їм.

Так у загальному виглядає Земля і те, що навколо неї. А в западинах на всьому просторі Землі є багато місць глибших і розлогіших, ніж западини, які ми населяємо, але з входом тіснішим, ніж міжгір'я нашої западини. Є там місця і менш глибокі, зате просторіші. Усі ці западини сполучені одна з одною

багатьма підземними переходами, вужими і ширшими, які тягнуться в різні напрямки. Є там канали, якими надмір води переливається з одних впадин в інші, немов з чари в чару, і під землею пливають невисихаючі велетенські ріки з гарячою і холодною водою. І вогню під землею вдосталь, і струменять великі вогненні ріки, і ріки мокрої каламуті, то чистішої, то бруднішої, схожі на грязеві потоки в Сіцилії, які появляються перед виверженням лави, або і на саму лаву. Ці ріки заповнюють кожну заглибину, і всі вони приймають усе нові і нові потоки води. Усе це рухається то вгору, то вниз, немов у надрах землі щось хитається. А хитання це викликане такою причиною. Одна з розколин Землі — найбільша, яка пронизує Землю наскрізь, утворює прірву, згадувану Гомером у таких словах:

В далеч оту, де найглибша лежить під землею безодня¹.

Сам Гомер в іншому місці і багато інших поетів називають її Тартаром. У цю прірву впадають усі ріки і з неї знову випливають. І кожна з них стає такою чи такою залежно від того, через яку країну перепливає. А причиною того, що всі ріки випливають з Тартара і туди ж впадають, полягає в тому, що вся ця волога не має ні дна, ні основи, через те вона хитається: то піднімається вгору, то опускається вниз і водночас хвилює повітря та вітер, які її огортають. Вони йдуть за вологою, хоч куди б вона плинула: то в один кінець тої Землі, то в другий. Подібно до того, як це буває тоді, коли люди видихають і вдихають у себе струмין повітря, так і там вітер хитається разом з вологою, і, то вриваючись у якесь місце, то вириваючись з нього, спричиняє страшної сили бурі.

Коли вода відступає в той край, який ми називаємо нижнім, тоді вона пливе руслами підземних рік і заповнює їх, немовби хтось ллє її з глечика. А коли відходить звідти і тече сюди, то знову заповнює тутешні ріки, і вони, повні води, пливають підземними річищами, кожна до того місця, куди собі утворювала дорогу, утворюють моря, озера і джерела. Потім вони знову зникають у глибині Землі і повертаються у Тартар: одні з них довшою дорогою, пробиваючись через численні і віддалені країни, інші — коротшою. Завжди гирло лежить нижче від витoku: інколи значно нижче від місця, з якого випливає, інколи не дуже нижче. Деякі з рік випливають з боку протилежного своєму впадінню, початок і гирло деяких містяться на тому самому боці. Є такі потоки, які випливають повне коло, оповившись змієподібно навколо тої Землі одним кільцем або кількома; вони спускаються в найбільшу глибину, яка тільки можлива, але все одно впадають в той же Тартар. Можуть ці води з одного і другого боку дотекти лише до середини Землі, а не далі, бо хоч звідки б текла ріка, від середини поверхня здійснюється круто вгору.

Таких річок там багато — великих і різноманітних, але виділяються з-поміж них чотири. З них найбільша та, яка ззовні омиває Землю навколо і називається Океан². У протилежному напрямку тече Ахеронт³. Він котить свої хвилі через пустельні місцевості, зрештою іде під землю і вливається в озеро Ахерусіаду. Сюди приходять душі більшості покійників, вони відбувають тут свій призначений долею час — одні довший, інші коротший, а потім вертаються назад, щоб знову вселитися в живі створіння.

Третя річка бере початок між двома згаданими і неподалік від витoku виходить на розлогу рівнину, яка палає гарячим вогнем, і утворює озеро, більше від нашого моря; в цьому озері кипить вода вперемішку з багном. Звідти вона пливе далі, каламутна, замулена, оповиваючи ту Землю, і досягає краю озера Ахерусіади, але не змішує своїх вод з ним. Нарешті, описавши під землею ще багаті закрутів, впадає в нижню частину Тартара. Цю річку звуть Піріфлегетон. Її течія вивергає бризки розпеченої лави аж на земну поверхню.

Якраз напроти неї витікає четверта річка, яка спочатку тече, як кажуть, через край дикий і страшний. Вода її темно-синього кольору, а звуть цю річку Стіксом. Так само називається і озеро, яке вона утворює, впадаючи в нього. У цьому озері води Стіксу набувають страшної сили і котяться під Землею,

¹ Гомер. «Іліада». Кн. VIII, р. 13. Переклад Бориса Тена.

² Океан — за уявленнями стародавніх греків, величезна ріка, яка омиває Землю.

³ Ахеронт — у давньогрецькій міфології річка в країні померлих; там же і озеро Ахерусіада.

вигинаються у напрямі, протилежному, Піріфлегетону, і впадають у озеро Ахерусіада з протилежного боку. Вони також не змішуються з жодними іншими водами і також, оперезавши Землю кільцем, вливаються в Тартар напроти гирла Піріфлегетона. Поети цю річку відчаю і сліз називають Кокітом.

Ось так виглядає ця підземна країна. Коли покійники прибувають у те місце, куди приводить кожного з них його геній, насамперед відбувається над ними суд — як над тими, хто прожив життя добропристойно і благочестиво, так і над тими, що жили не так, як слід. А чие життя визнане буде ні надто поганим, ні надто хорошим, ті вирушають до Ахеронта, сідають у підготовлені для них човни і на них припливають до озера. Там вони живуть і очищаються від провин, вчинених за життя, відбувають кару і звільняються від вини, а за добрі вчинки одержують нагороди, відповідно до того, хто що заслужив.

А тих, кого визнають невинуватими через особливо тяжкі злочини (це ті, що запламували себе або святотатством, зокрема неодноразовим грабуванням храмів, або жорстокими протизаконними вбивствами чи іншими подібними злочинами), — таких людей належна їм доля скидає у Тартар, звідки вони вже ніколи не виходять. А ті, чиї злочини будуть визнані тяжкими, хоч прощеними, як, наприклад, коли хто в приступі гніву підняв руку на батька або матір, але потім розкався і решту життя прожив зразково, або коли хто став убивцею за подібних обставин — такі люди, хоч їх слід би скинути в Тартар, але хвилі викидають їх — людиновбивць у Кокіт, а батьковбивць і матеревбивць у Піріфлегетон. А коли гнані хвилею вони опиняться біля берега озера Ахерусіади, тоді кричать і кличуть — одні тих, кого вбили, інші — тих, кого скривдили в той чи той спосіб, просять, благають, щоб ті дозволили їм вийти на берег озера і прийняли до себе. І якщо ті зважають на їхні благання, вони виходять, і на цьому кінчаються їх страждання, якщо не прощають їм, то хвиля знову несе їх у Тартар, а звідти назад вкидає в ріки, і так вони мучаться, аж поки їм пощастить випросити пробачення у тих, кому вони вчинили кривду. Таку кару призначили їм судді. І нарешті про тих, чие життя буде визнане особливо благочестивим. Ці одержують свободу і виходять з підземної безодні, немов з в'язниці, линуть угору і оселяються в чистій країні, яка височить над тою Землею. До них належать ті, що завдяки філософії цілком очистилися. Вони в майбутньому будуть жити зовсім без тіл і мешкатимуть в оселях, ще прекрасніших, у таких, які й описати нелегко, та й часу в нас обмаль.

Отож заради того, Сіммію, про що ми тут говорили, нам треба докласти всіх зусиль, щоб проявити в житті доброчесність і розсудливість, бо за це чекає нас велика нагорода і світла надія. Звичайно, рішуче твердити, начебто все є саме так, а не інакше, як я розповідав, не годиться людині із здоровим глуздом. Але що саме така або приблизно така доля і така оселя чекають наші душі — раз душа виявляється безсмертною — твердити, думається, і треба і для цього є підстави. Така впевненість підбадьорює, і ми з її допомогою немов зачаровуємо самих себе. Тим-то я так детально, з подробицями, переказую цю легенду.

Виходячи з того, про що ми говорили, спокійною повинна бути про свою душу людина, яка протягом цілого життя нехтувала тілесними втіхами і не дбала про коштовності та прикраси, — бо ж вони можуть радше зашкодити, аніж принести користь, — зате тягнулася до знання, шукала в ньому насолоди і прикрасила душу не чужими, а власними оздобами — стриманістю, справедливістю, мужністю, шляхетністю і правдою. Така людина безбоязно чекає мандрівки в Аїд, готова вирушити в дорогу на перший заклик долі.

Отож і ви, Сіммію і Кебете, і всі інші, підете туди, кожний у свій час, а мене вже тепер «кличе доля», як сказав би якийсь герой з трагедії. Ось уже, мабуть, настала пора мені викупатись. Бо, гадаю, краще випити отруту після купелі і не завдавати зайвого клопоту жінкам — обмивати мертве тіло.

Тоді озвався Крітон:

— Хай так буде, Сократе, але чи не бажаєш залишити якісь розпорядження їм або мені щодо дітей або іще що-небудь? Ми радо зробили б тобі будь-яку послугу.

— Нічого нового я не скажу, Крітоне, — відповів Сократ, — тільки те, що завжди говорив: турбуйтеся про себе самих і тоді, що б ви не робили, вийде на добро і мені, і моїм рідним, і вам самим, хоч би ви тепер нічого не обіцяли.

А якщо ви не хочете жити відповідно до того, про що велася розмова сьогодні і не раз раніше, то нічого не досягнете, хоч би ви тепер бозна-що палко наобіцяли.

— Гаразд, Сократе,— сказав Крітон,— ми постараємось виконати твій заповіт. А як нам тебе поховати?

— Як вам зручно,— відповів Сократ,— якщо тільки зможете мене спіймати і я не втечу від вас.

Тут Сократ осміхнувся і, поглянувши на нас, промовив:

— Ніяк не годе я, друзі, переконати Крітона, що я той Сократ, який зараз з вами розмовляю і зважаю кожне слово, а йому здається, начебто я — це той, якого він незабаром побачить мертвим, і питає мене, як мене поховати! А мої довгі розмірковування про те, що я, випивши отруту, не залишусь вже з вами, а відійду геть у щасливі країни блаженних, він, видно, сприймає інакше. Він-бо гадає, що я говорив це так собі — аби втішити вас і заодно самого себе. Тож поручіться за мене перед Крітоном, хай тільки ваша порука буде протилежною тій, яку він давав суддям. Бо він ручався, що я залишусь у в'язниці, а ви поручіться, що я не залишусь, а піду звідси геть, коли помру. Тоді Крітону буде легше перенести це, і він не страждатиме, думаючи, ніби я терплю страшні муки, коли побачить, як моє тіло спалюють або закопують у землю, і не говоритиме на похороні, що кладе Сократа на похоронне ложе, або виносить чи закопує. Повір мені, дорогий Крітоне, що, коли ти говориш неправильно, то це не тільки само по собі хибне, а й завдає шкоди душі. Тож зберігай душевний спокій і кажи, що хорониш моє тіло, а хорони так, як визнаєш за потрібне, а також як це, на твою думку, відповідає загальноприйнятому звичаю.

Проказавши ці слова, Сократ встав і пішов в іншу кімнату, щоб помитись. Крітон вийшов за ним, а нам велів почекати. Ми чекали, розмовляючи між собою і роздумуючи над тим, що почули. Далі — котрий уже раз — була мова про те, яке нещастя нас спіткало. Ми почували себе зовсім так, наче б утратили батька і стали сиротами на все життя. Коли Сократ помився, до нього привели дітей — у нього було два маленькі сини і один більший, прийшли і його родички, і Сократ розмовляв з ними в присутності Крітона і дав їм якісь вказівки, потім сказав жінкам і дітям вийти, а сам знову вийшов до нас.

Наближався вже захід сонця, бо Сократ довго пробув у тій кімнаті. Вернувшись викупаний, він сів і з нами вже майже не розмовляв. З'явився слуга Одинадцяти і, звертаючись до Сократа, сказав:

— Сократе, мені, мабуть, не доведеться нарікати на тебе, як я нарікаю на інших смертників. Бо вони лають мене і проклинають, коли я за наказом влади оголошую їм, що настала пора випити отруту. За цей час я переконався, що ти найшляхетніший, найлагідніший, найкращий із усіх людей, які коли-небудь сюди попадали. І тепер я твердо переконаний, що ти не гніваєшся на мене. Бо ти знаєш винуватців своєї біди і гніваєшся, певне, на них. Ти, либонь, догадуєшся, з якою звісткою я прийшов до тебе. Отож, прощай і постарайся якомога легше скоритися неминучій долі.

Тут він заплакав і позадкував до дверей. Сократ поглянув на нього і сказав:

— Прощай і ти. А ми зробимо все як слід. — Потім промовив до нас: — Яка привітна людина! Він увесь цей час навідувався до мене, не раз розмовляв зі мною, предобре в нього серце. Ось і тепер, як щиро він мене оплакує. Тож, Крітоне, послухаймо його — хай хтось принесе отруту, якщо її вже стерли на порошок. Якщо ні, нехай зітруть.

На це Крітон:

— Але сонце, здається, ще над горами, Сократе, воно ще не зайшло. Я знаю, що інші приймали отруту дуже пізно після того, як їм було наказано, і то насамперед добре собі поїли, пили досхочу, дехто навіть не відмовлявся від любовців, з ким хто хотів. Так що не поспішай, ще є трохи часу.

А Сократ йому у відповідь:

— Ясна річ, так чинять, Крітоне, ті, про яких ти говориш. Їм-бо здається, що вони цим щось виграють. Я, звісно, так себе не поведу. Бо я не вважаю, що матиму яку-небудь користь, якщо вип'ю отруту трохи пізніше і тільки виставлю себе на посміх, судорожно чіпляючись за життя і тремтячи над його мізерними рештками. Тому послухай мене і роби так, як я кажу.

Задовольняючи прохання Сократа, Крітон кивнув рабу, який стояв неподалік. Раб вийшов і пробув десь там досить довго, а потім вернувся, і за ним зайшов чоловік, що приніс отруту, розчинену в чаші, щоб подати Сократу. Побачивши цього чоловіка, Сократ сказав:

— Як добре, що ти прийшов, дорогенький. Ти тямиш у цьому: що мені треба робити?

— Власне кажучи, нічого особливого, — відказав той, — просто випий і ходи по кімнаті, аж поки відчуєш важкість у ногах, а тоді лягай. Воно само вже далі буде діяти.

І з цими словами подав чашу Сократові. Сократ узяв її з незворушним спокоєм, Ехекрате, рука його не задрижала, вираз обличчя не змінився, він тільки, як звикле, поглянув на нього трохи спідлоба і запитав:

— Як гадаєш: можна цим напоєм зробити узливання комусь із богів чи ні?

— Ми розтираємо, Сократе, точнісінько стільки, скільки треба випити.

— Розумію, — сказав Сократ. — Але молитися богам можна і навіть треба, щоб переселення з цього світу на той пройшло успішно. Про це я і молюсь, і хай так буде.

Вимовивши ці слова, він випив чашу до дна спокійно і легко.

До цієї хвилини багато хто з нас ще сяк-так спромагався утриматись від сліз, але, коли ми побачили, як він п'є і як випив отруту, то всі вже не в силі були опанувати себе. У мене самого довго стримані сльози струменем полилися по обличчю. Я затулювся плащем і оплакував самого себе. Так! Не Сократа я оплакував, а власне горе, що втратив таку людину, такого друга. Крітон ще раніше від мене розплакався і підвівся. Аполлодор, який уже й до того весь час плакав, тепер ридма ридав і заголосив так розпачливо, що душа у всіх розривалася, крім Сократа. А Сократ так озвався:

— Що ви робите, диваки! Я тому й одіслав жінок додому, щоб вони не чинили такого неподобства, бо знаю, що вмирати треба в побожному мовчанні. Заспокойтесь і стримайте себе!

Ми засоромились і перестали плакати. Сократ ходив по кімнаті, потім сказав, що ноги вже важчають, і ліг горілиць: так-бо порадив тюремник. Коли Сократ ліг, він оглянув його стопи і голінки і запитав, чи він щось відчуває. Сократ відповів, що не відчуває. Після цього той знову помацав йому голінки і поволі просуваючи руку догори, показував нам, як тіло Сократа стигне і дубіє. Нарешті він торкнувся востаннє і сказав, що коли холод підступить до серця, Сократ піде з життя.

Уже майже половина тіла задубіла, і тоді Сократ відслонив голову — він лежав, закутавшись, — і сказав (а були це його останні слова):

— Крітоне, ми повинні Асклепію півня¹. Тож віддайте його, не забудьте.

— Я неодмінно це зроблю, — сказав Крітон. — Але, може, хочеш ще щось сказати?

На це питання Сократ уже не відповів, тільки трохи згодом здригнувся, і тюремник відслонив його обличчя: погляд Сократа застиг. Побачивши це, Крітон заплющив йому очі й закрив рот. Така, Ехекрате, була кончина нашого друга, людини, про яку можемо впевнено сказати, що з усіх, яких ми знали у своєму житті, Сократ був найкращий і взагалі наймудріший і найсправедливіший.

¹ Стародавні греки, видужуючи після хвороби, жертвували Асклепію, богу лікарів, півня. Тож Сократ вважає, що смерть для нього — це видужання і звільнення від земних злигоднів.

Кобів Йосип Устимович (нар. 1910 р.) перекладає з давньогрецької та латинської мов. У його перекладі (спільно з Ю. В. Цимбалюком) вийшли «Повість про Херея і Каллірою» Харітона, «Дамоклів меч. Новела давньої

Еллади», «Місто Сонця» Томмазо Кампанелли, «Золотий осел» Апулея, «Сатирикон» Петронія. Й. Кобів виступає також як літературознавець. Він автор багатьох статей з історії давньогрецької літератури.

Мушак Юрій Федорович (1904—1973) — доцент Львівського університету, автор підручника латинської мови для університетів, ряду наукових статей, перекладів байок Езопа, фрагментів Геракліта, «Поетики» Арістотеля (спільно з Й. У. Кобовим), «Про реторичне мистецтво» Феофана Прокоповича. Значна частина перекладацької спадщини Ю. Мушака залишається досі неопублікованою.